

A cirilbetűs címek és a szövegben előforduló nyelvi adatok átírása az MNOSZ 3394-51. szabvány szerint.

V. V. V I N O G R A D O V

A szavak szótári jelentéseinek főtípusai
=====

G 1898

1

A szó jelentésének, a szavak és a kifejezések értelmi oldalának problémája rendkívül lényeges kérdése a marxista nyelvtudománynak. Fontosságára I. V. SZTÁLIN mutatott rá nyomatékosan "A marxizmus és a nyelvtudomány kérdései" c. munkájában.

Sok tekintetben ennek a problémának helyes megoldásától függ, hogy felfogásunk szerint mekkora hely illeti meg a szemantikát vagy szemaszológiát a nyelvtudomány általános rendszerében, mi a tárgya és melyek a feladatai a jelentéstannak. A szókészlet fejlődésében érvényesülő törvényszerűségek tanulmányozása sem lehetséges anélkül, hogy mélyen be ne hatolnánk a szavak történelmi jelentésváltozásainak lényegébe. A történeti és az összehasonlító-történeti lexikológia gyakorlatában mind jobban és jobban kezd teret kapni egész szócsoportoknak, szósoroknak, szókategóriáknak és az ezek jelentésváltozásaiban érvényesülő törvényeknek a vizsgálata. A lexikológiának tehát egyik fő feladata, hogy tisztázza a szójelentés lényegét, és elemezze azokat a minőségi változásokat, amelyek a szójelentések szerkezetében történeti fejlődésük során mennek végbe. A szótárirás fő célja, a lexikografia közvetlen tárgya: a szavak jelentéseinek meghatározása, ill. értelmezése.

A nyelvek általános történetéhez szervesen hozzátartozik az is, hogy a szavak és kifejezések értelmi oldalának fejlődését irányító törvényeket a szóbanforgó nyelv fejlődésével és a nyelvet beszélő nép történetével összekapcsolva vizsgáljuk. A nyelvtudománynak ezen az alig-alig felkutatott területén rengeteg halaszthatatlan feladat és probléma merül fel a szovjet nyelvészek előtt. Ezek közül a legfontosabbak: a régi irasbeliséggel rendelkező nyelvek nyelvtörténeti szótárainak megírása, továbbá az egyes nyelvek leíró-, történeti- és összehasonlító-történeti lexikológiájának megteremtése. Az ilyen munkálatok kiindulópontja: a mai nyelvek hű, a nyelvi valósággal összhangban álló értelmező szótárainak megalkotása.

I. V. SCSEBA akadémikus "Kísérlet a szótárirás általános elméletének kidolgozására" c. munkájában egy helyütt, ahol arról beszél, hogy jó nyelvtörténeti szótárakban általános hiány van, megjegyezte: "A szó szoros értelmében

nyelvtörténetinek az olyasféle szótart nevezhetnénk, amely egy bizonyos időponttól vagy korszaktól kezdődően egy bizonyos időszak összes szavának történetét nyújtja, emellett az új szavaknak és új jelentéseknek nemcsak a keletkezését, hanem elhalását és módosulását is bemutatja...A kérdést még az is bonyolulttá teszi, hogy a szavak minden nyelvben rendszert alkotnak...és jelentésváltozásai csak a rendszeren belül érthetők meg teljesen; a nyelvtörténeti szótárnak tehát az egész rendszer folyamatos változásait kell tükröznie. De hogy ez hogyan valósítható meg, nem tudjuk, hiszen eddig még magát a kérdést sem vetődött fel a maga egészében."¹

Ezzel a megállapítással, amely egy kortárs-nyelvésztől származik, érdekes összevetnünk egy XIX. sz. eleji írónak, J.M. MURAVJEV-APOSZTOLnak a szavait, aki az értelmező és nyelvtörténeti szótárakról így vélekedett: "Ezek az értelmező szótárak az én szememben egytől-egyig egy olyan hadimuzeumhoz hasonlítanak, amelyben a falakon szép sorjában töméntelen sok régi és új fegyver lóg. Ha belépsz, első pillantásra mérhetetlen kincsnek tűnik az egész. De ha a fegyverzetre kerül a sor, nem is tudod, hogyan és mit kezdj velük, mivel egy-egy fegyvert csak annak a feliratnak az alapján ismeresz, amely felette lóg, nem pedig aszerint, hogy kézbe fogva hogyan kell használni."²

A szónak és a szójelentésnek, valamint a jelentésváltozások törvényeinek vizsgálatával kapcsolatos bonyolult kérdések egyik megoldási módja az, hogy tisztázzuk a szó szótári jelentéseinek különféle típusait, ill. válfajait, továbbá a szó értelmi szerkezetében való összekapcsolódásuk formáit, ill. eszközeit.

Köztudomású, hogy a szó nem csupán egy tárgynak vagy tárgyknak a neve, hanem egy jelentésnek, sőt néha egy egész jelentés-rendszernek a kifejezője is. Egy és ugyanazon jelentés különféle tárgyak vagy jelenségek, történések, tulajdonságok társadalmi képzetét általánosíthatja és foglalhatja magában /vö. pl.: piscsa 'étel', piscsanie 'csipogás'; produkt 'termék', produktü 'élelmiszer'; dragocennoszt 'érték', dragocennosztü 'ékszerek'; obrazec 'minta/kép', obraz 'kép'; veszti 'vezet', idti 'megy', letet 'repül', oplatit 'megfizet' stb./. Másrészt egyes szavak, amelyek jelentésük vagy jelentésárnyalataik szempontjából különböznek egymástól, egy és ugyanazon tárgy neveként használhatók /pl.: piscsa 'étel', pitanie 'táplálás', eda 'étel', sztol 'koszt' /az utóbinak a fő jelentése: 'asztal'. - A ford./_/_

A szó, miközben egy-egy jelenséget, tárgyat jelöl, egyszersmind annak kapcsolatait és viszonyait is jelzi, mégpedig dinamikus egységben, a történelmi valóságnak megfelelően. A szó "egy valóság-darabkának", valamint e valóság-darab, és a valóság többi eleme közti viszonyoknak a képzetét tükrözi, úgy, ahogyan azt egy bizonyos korban a társadalom, a nép tudatosította vagy tudatosítja magában, egyszersmind azonban tág lehetőséget ad arra is, hogy az eredeti jelentések és jelentésárnyalatok idővel megváltozzanak. Így pl. a naszolit 'igének első, konkrét jelentésén kívül /'sóval elkészíteni, sok sőt tenni vmibe'/ a mai nyelvben még egy átvitt értelme is van /'ártani, kellemetlenséget okozni vkinek'/. Nagyon valószínű, hogy a naszolit ige átvitt jelentése a boszorkánysággal kapcsolatos egykori képzetek alapján fejlődött ki. A régi idők babonái szerint betegséget és rontást idézhetett elő az, aki különféle - ráolvasással megigézett - tárgyakat hintett szét. Azt, aki keresztül megy a megigézett tárgyakon vagy hozzájuk ér, "rontás" éri; azzal a céllal, hogy bajt okozzanak, gyakran használtak "ráolvasó" sőt is.³

A szó-jelölte tárgyak, történések, tulajdonságok sorai között sokrétű kölcsönhatások és összefüggések vannak. Egy-egy tárgy, amelyet a szó jelöl, különfé-

le funkcionális seroeknak, a valóság olyan oldalainak láncszeme lehet, amelyek beleilleszkednek az élet általános nagy összefüggésébe. A szó megkönnyíti a viszonyok megragadását és általánosítását. Mindezt egy-egy történelmi időszak nyelvében visszatükrözi a szó jelentéseinek fejlődése.

Igy pl. a koncovka 'záródisz' szó a nyomdászok szakszókincsével kapcsolatos. A nyomdaiparban még most is a kéziratnak, könyvnek vagy a fejezetnek, résznek a végére tett rajzot, grafikus diszítést jelenti. A koncovka szót a koncovij 'vég-, végső' vagy koncevój 'ua.' melléknévből képezték -ka képző segítségével /vö. a társalgási nyelvi sztolovka 'étterem', visnevka 'meggypálka', otkrütka 'levelezőlap' stb. szavakkal/. A szóképzésnek ez a típusa különösen produktív lett az orosz irodalmi nyelvben a XIX. sz. hatvanas éveiben.

A koncovka szó az orosz nyelvben a XIX. sz. utolsó negyedében, annál nem korábban keletkezett⁴ /vö. a lengyel koncovka 'végződés' és a cseh koncovka 'ua.' szóval/. A XX. sz. elején a szó jelentése kibővült: átkerült az irodalmi és a zenei szakszókincs területére /koncovka sztihotvorenija 'a költemény befejező része', koncovka romanza 'a románc befejezése'/. A koncovka szóval egy-egy mű befejező részét kezdték jelölni. Például A.A. IZMAJLOV liberális kritikus könyvében /"Pomrecsenie bozskov i novije kumirü" - Istenek alkonya és az új bálványok, Moszkva 1910./: Turgenev i Gencsarov, Tolsztoj i Desztcevszkij doveli do predel'nogo szoverszensztva realizsticeszkij gogolevszkij i puskinszkij raszszkaz. Za nimi cserta, tocska, zaversitel'naja koncovka 'Turgenyev és Gencsarov, Tolsztoj és Desztcejevskij a lehető legnagyobb tökélyre emelték a gogoli és puskini realista elbeszélést. Utánuk: vessző, pent, végső befejezés'.

Egy-egy új fogalom vagy egy-egy tárgynak új képzete tehát a már meglevő nyelvi anyag alapján alakul ki és jön létre. Ez a képzet, miután testet öltött a szó jelentésében, a szóbanforgó nyelv egész értelmi szerkezetének elemévé válik. Minden alkalommal, amikor egy új jelentés bekerül a nyelv lexikológiai rendszerébe, egyúttal kapcsolatba és kölcsönhatásba kerül a nyelv bonyolult és sokfelé ágazó rendszerének többi elemével is. Csakis a nyelv lexikológiai, jelentéstani rendszerének talaján, csakis azzal kapcsolatban határozhatjuk meg egy szónak, mint bonyolult és egyúttal teljes nyelvi egységnek a határait, amely sok-sok alakot, jelentést és használati lehetőséget egyesít magában.

Ha a szót csupán mint elnevezést vesszük, nem tudunk elvi különbséget tenni ugyanezen szó egyes jelentései és a különféle homonimák között. Így pl. az "Iszakra" /Szikra/ c. folyóiratban /Szentpétervár, 1895, 42.sz./ egy másik folyóirat szerkesztőjéről időszerű karrikatura jelent meg, alatta ezzel a párbeszéddel: U menja szegodnja vesz' den' v golove sztreljaet. - Szami vinovatu, zacsem zaveli v nej tak mnogo dicsi 'ma egész nap zugott /tkp. lövöldöztek/ fejemben. - Ön a hibás, miért engedett oda annyi sok zagyvaságot /tkp. vadat/'. Ha nem ismerjük a szavak jelentéstani viszonyait az orosz nyelv szókincs-rendszerében, akkor nyelvészetileg nem tudjuk megmagyarázni, mi a sava, borsza ennek az élcnak, ennek a szójátéknak; sztreljaet v golove 'zug, sajog /lövöldöznek/a fejben' és sztreljaet' dics'na ohote 'vadászaton vadat lö' - ez két különböző cselekvés, de vajjon a cselekvések jelölésére más-más szót használunk avagy azok egyetlen szónak a jelentés-rendszerébe tartoznak? Hogyan viszonylik a badarságokat, zagyvaságokat, sületlenségeket jelentő dics' szó ahhoz a dics' szóhoz, amely olyan vadmadarat jelent, amelyre vadásznak?

Ha a valóság tárgyaiból, a dolgok természetéből indulnánk ki, akkor külön szavaknak, homonimáknak kellene tartanunk a hrebet szó köv. jelentéseit: 1/ 'hát, gerincoszlop' /szpinnoj hrebet 'hátgerinc', szvoim hrebtom otduvat'szja 'ó

tartja érte a hátát"/; 2/ 'vmely irányban huzódó hegyhát'. Holett az orosz nyelvben ezek egy és ugyanazon hrebet szónak más-más jelentései. Más nyelvekben külön szavak felelnek meg nekik, pl. a franciában: 1/ colonne vertébrale, epine dorsale, rachis; 2/ dos, échine és 3/ crête, chaîne de montagnes.

Ha nem hatolunk be mélyen az adott konkrét nyelvi rendszer jelentéstani alapjaiba, lehetetlen megállapítanunk, hogy milyen jegyek alapján és milyen szabályok szerint egyesítjük szerkezetileg ugyanabban a szóban a jelentéseket, lehetetlen megállapítanunk az új szavak és jelentések képzésmódjának ismertető jegyeit és szabályait, lehetetlen megkülönböztetnünk a homonimákat egyetlen szó különféle jelentéseitől. A szó értelmi határai igen tágak lehetnek, néha pedig nincsenek is teljesen meghatározva. A szavak értelmi körének /még sok tudományos műszóának is/ nagy számban vannak határterületei és átmeneti jellegű árnyalatai.

A tudományos szókincs és a mindennapi élet szókincse közt közvetlen és szoros kapcsolat van. Minden tudomány a nép gondolkodása és nyelve révén elért eredményekkel kezdődik, és a nép nyelvétől további fejlődése során sem szakad el. Hiszen még az u.n. exakt tudományok szókincse is mind a mai napig tartalmaz olyan műszókat, amelyeket a köznyelvből vett /vesz 'súly', rabota 'munka', szila 'erő', teple 'hő', zvuk 'hang', szvet 'fény', tele 'test', otrazsenie 'tükröződés' stb./. A népi gondolkodásmódnak és az általa teremtett szókincsnek még nagyobb jelentősége van a politikai és a társadalomtudományokban.

A szó jelentését nemcsak az határozza meg, hogy megfelel neki az a fogalom, amelyet a szó kifejez /pl.: dvizsenie 'mozgás, mozgalom', razvitie 'fejlődés', jazük 'nyelv', obszcsesztvo 'társadalom', zakon 'törvény' stb./, hanem a szó jelentés függ annak a szófajnak és nyelvtani kategóriának a sajátosságaitól is, amelyhez a szó tartozik; függ a szóhasználatban társadalmilag tudatosult és megállapodott kontextusuktól; függ a más szavakhoz fűződő konkrét lexikológiai kapcsolataitól /e szavakat a szójelentések összekapcsolásának a szóbanforgó nyelvben érvényes törvényei determinálják/; függ attól a szemantikai viszonytól, amely a szót a szinonimákhoz és általában a rokonjelentésű és árnyalatu szavakhoz fűzi; függ a szó hangulati és stilisztikai színezetétől.

A nyelvi rendszeren belül a szó értelmi lényege nem merül ki abban, hogy sajátos jelentései vannak. A szó nagyrészt a vele határos szó- és jelentéssorokra való utalásokat is tartalmaz. Tele van a nyelvi rendszer egyéb láncszemeinek tükröződésével is, mivel jelzi azt a viszonyt, amely a jelentéseik révén vele kölcsönös viszonyban álló vagy vele kapcsolatos más szavakhoz fűzi. Egy-egy jól sikerült elnevezésnek vagy művészi kifejezésnek az értéke abban is rejlik, hogy gazdagon tartalmaz efféle utórezgéseket. A szó jelentésének e vonásait filológusaink és íróink már réges-régen, A.Sz. PUSKIN szépirodalmi munkássága óta felismerték. Így pl. P.A. PLETNYEV a maga egyetemi előadásairól ezt írta Ja.K. GROTHnak /1845. szeptember 29-én/: "Megmagyaráztam, hogy a nyelvben nincsenek teljesen azonos jelentésű szavak, mivel a szótári jelentés révén minden szó eszünkbe juttatja a kor, a nép, a hely, a való élet ideáját. Mind ezt egy egyszerű példával, a boroda 'szakáll' és brada 'ua.' szavak példájával sikerült tisztáznom. A boroda szó Oroszországot idézi az olvasó elé, úgy hogy azt az orosz muzsik, a kereskedő vagy a pópa megjeleníti. A másik szó az izrealita patriarkák korába, a keleti népek világába stb. visz vissza bennünket, mivel ez a szó csak az egyházi könyvekből vésődött emlékezetünkbe. Erre alapítottam azt a fontos tant, amely az irodalmi művekben a képek élénk színekkel való festésének művészetéről szól."⁶

Később /1864. január 26-i naplójában/ A.V. NYIKITYENKO professzor ezt a megjegyzést tette: "Az olyan kifejezés különösen jó, amely amellett, hogy szabatosan közvetít egy bizonyos gondolatot, egyuttal azt is érezteti velünk, hogy ez a gondolat milyen viszonyban áll más, hozzá többé-kevésbé közeli vagy távolabbi gondolatokkal, de amelyek nem illeszkednek közvetlenül az előzőleg kifejtett fogalmak láncolatába." PUSKIN nyelvében kitűnő példákat találunk arra, hogy egy-egy szónak milyen sokszínű jelentései lehetnek, egy-szersmind pedig arra, hogy milyen sokféleképpen lehet egy szót művészi módon felhasználni.

A szó jelentéseinek a nyelv lexikológiai-jelentéstani rendszerével való kapcsolata belsőleg összefüggő sokféle tárgyi értelmű és expresszív-színvonalú szócsoportok révén realizálódik.

A szó értelmi szerkezetének bonyolultsága miatt, valamint a nyelvi rendszer más szókincsbeli láncszemeivel való kapcsolatai és élő kölcsönhatásai folytán a nyelv fejlődésének még egy adott időszakában is igen nehéz egymástól elhatárolni és közölni valamely szó összes jelentését és jelentésárnyalatát, igen nehéz tökéletesen és életszerű konkrétsággal érzékeltetni azt a szerepet, amelyet a szó a szóbeli érintkezésben és a társadalom tagjai közt folyó gondolatcsereben játszik.

2

Hogy nincs kidolgozott szójelentéstani elméletünk, az abban mutatkozik meg, hogy nálunk még nem általánosították és nem rendszereztek azokat a megfigyeléseket, amelyeket a más-más nyelvtani osztályba tartozó szavak jelentéseinek és a jelentések kapcsolódásformáinak, belső egybeolvadásának minőségi sajátosságaira vonatkozóan tettek. Nem lehetünk elégedettek annak a kérdésnek tanulmányozásával sem, hogy a viszonzyszóknak, kötszóknak, módosítószóknak és a segédzők más kategóriáinak szótári jelentései meg nyelvtani jelentései között milyen jellegű kapcsolat és kölcsönhatás van. Nincs meghatározva pl. az, hogy milyen belső sajátosságuk van a viszonzyszók szótári jelentéseinek szemben az igék, a melléknevek és más szófajok jelentéstani sajátosságaival /vö. pl.: polnoe vedro vodü 'egy egész vödör víz' és vedro sz vodej 'ua.' /tkp. 'vizzel teli vödör'/, domik, prinadlezsascsij babuske 'a nagymama házikója' /tkp. 'a nagymamához tartozó házikó'/ és domik u babuski 'ua.'; general, szeprevozsaemij ordinarcami 'a futárok által kísért tábornok' és general sz ordinarcami 'ua.' /tkp. 'tábornok a futárekkel'/; kalitka bez zaperev 'zárak nélküli kiskapu' és kalitka, ne imejuscsaja zaperev 'ua.' /tkp. 'kiskapu, amelynek nincsenek zárai'./stb./

Már felvetették azt a gondolatot, hogy az önálló jelentéssel bíró más-más szófajok szavainak más és más a jelentéstartalma, mások a jelentéskapcsolás módjai. Így pl. az ige értelmi strukturája szélesebb, mint a főnévé, és jelentéseinek köre is változókegyebb stb. Például a zvonit 'csengetni' ige a mai orosz nyelvben a csengés is zvon 'csengés' meg a csengővel is zvonok 'csengő' kapcsolatos különféle cselekvések jelölésére szolgál /vö. a szvisztet 'füttyül' igének, valamint a szviszt 'füttyentés' és szvisztek 'sip' főneveknek a viszonyával; a gudat 'bug' igét a gudenie 'bugás' és gudek 'sziréna' főnevekkel; vö.: a vütravit 'kiirt, legázol' igében a trava 'fű', otrava 'méreg' és travlja 'hajsza' főnevek jelentései olvadnak egybe/. Még rugalmasabbak és sokrétűbbek a minőséget kifejező mel-

lékneveknek és a határozószóknak a jelentései /az ilyeneké: legkij 'könnyű', legko 'könnyen'; prosztej 'egyszerű', proszte 'egyszerűen', stb./.

Hegy egy szót milyen sekféléképpen lehet összekapcsolni más szavakkal a mondaton belül, az szintén a szó nyelvtani strukturájától függ. A szó különféle szótári jelentései gyakran a szónak más-más nyelvtani alakjaihoz fűződnek. Pl. a heledat 'hűl' igét vagy személytelen igeként használjuk 'hidegre fordul az idő' jelentésben /befejezett alak: peheledat/; uzse szovszem sztem-nele i nacsile heledat 'már egészen besötétedett és hűvösödni kezdett'; vagy élőlényekre vonatkoztatva /emberekkel kapcsolatosan mindig a geledat 'éhez' igével együtt/ 'didereg, szenved a hidegtől' jelentésben /heledal i geledal 'fázott és éhezett'/. Lásd GARSIN "Csetüre dnja" /Négy nap/ c. elbeszélésében: Neuzselli ja breszil vsze milee, deregee, sel szjuda tuszja-cseversztijn pehedem, geledal, heledal, mucsilszja et zneja... 'hát igazán otthagytam mindent, ami kedves, drága volt, ezer versztyni utat tettem meg idáig, éheztem, fáztam, elcsigázott a hőség...'

A szó és nyelvtani alakja közt meg-megváltak, el-eltelődnek a határok. Benyelult és vitás pl. az a kérdés, hegy egy és ugyanazon szó alakjainak tekinthetjük-e az olyan igefélekét, mint pl. a tárgyessettel járó zaszluzsivat 'kiérdemel vmit' /a zaszluzsit ige imperfektiv alakja: V éto vremja en zaszluzsivaet doverie szveih tovariscsej 'ebben az időben kiérdemli elvtársai bizalmát' /és a birtokosessettel járó zaszluzsivat /'méltó vmire' jelentésben: Preekt zaszluzsivaet vmanija 'a tervezet figyelemreméltó'; Kniga zaszluzsivaet vszjacseszkej pehvali 'a könyv minden dícséretet megérdemel'; stb./.

Az oroszban, mint más nyelvekben is, sok olyan szó van, amely csak egy bizonyos alakban használatos. Így pl. egyetlen alakban, mégpedig többes birtokosesseten él a scsec szó. Vajjon ezt a scsi 'hussal főtt káposztaleves' szó egyik alakjának tekintjük, vagy a scsej /a scsi többesszámú birtokos esete. - A ferd./ párhuzamos alakjának, avagy külön szót lássunk benne? /Vö. dreva 'tüzifa' - drev 'tüzifának a', drovec 'ua.' /Pluralia tanta. Az utóbbi kettő: a birtokos eset párhuzamos alakjai. - A ferd./). Ugyancsak egy alakban, többes részeshatározó esetben használjuk ezt is: /pe/ mordaszam 'képen /vág'. Vajjon ezt hangulatilag a morda 'pofa' szóval kell kapcsolatba hoznunk? A mordasz szónak ugylátszik valaha egy nagyító és megvetést kifejező jelentése volt: 'felfuvalkodott arc' /vö. dubaszit 'eldönget' a tájnyelvi dubasz 'tölgy' szóból/.

Az efféle kérdéseket olykor egyszerűbben oldják meg. Például egyes szovjet írók az ugreve tájszót semleges nemből használják, mások pedig hönemből: ugreva. Például Sz. GOLUBOVnak "Ataman i feldmarsal" /Az atamán és a táber-szernagy/ c. elbeszélésében ezt olvassuk: Szelnecsnee ugreve prilaszkalozemljü. Veda pebezsala szvetlüni rucsejkami v ovragi... 'A nap melege gyengéden simogatta a földet. A víz fénylő patakokban szaladt a szakadékok felé' /"Dobleszt" - Vitézség. - Elbeszélések és nevellák./ L. LEONOV "Vzatie Velikesumszka" /Velikesumszka bevétele/ c. kisregényében: Malenkee szerezatej szucsesztvo, eszavjet holeda i dremetne scsurjasz' na szvet, lezsala v egromnoj pravoj ladoni tankiszta; levoju en prikrüval ego et prosztudü, tak est: hveszt i negi esztavalisz' pod ugrevoj mokrogo Obrjadinszkogo rukava... 'egy kicsi szürke állat, meggémberebbe a hidegtől és álmosan hunyorgva a világosságba, feküdt a tankista hatalmas jobbtenyerén; baljával óvta őt a hidegtől, úgy hegy a farka és a lába Obrjagyin nedves köpenyének melege alatt maradt'. Nyilvánvaló, hegy ezek egy és ugyanazon szónak az alakjai. Valószínű azonban, hegy más-más szónak kell tekintenünk a zapraviti 'elkészít' ige imperfektiv alakját: zapravljat 'előkészít' /zapravljat masinu benzi-

nem 'előkészíti, ellátja a metert benzinnel' / és a 'vezetőnek lenni' jelentésű zapravljat igét /vszemi delami v dome zapravljala szvojacsenica 'a házban minden ügyet a sógornó intézett' /.

Ahhoz, hogy kibegézhassuk a szavak jelentésfejlődésének potenciális tendenciáit, célszerű, hogy a szavak egyéni művészi alkalmazásának és átalakításának módjait is tanulmányozzuk, jóllehet egy-egy szónak olyan alkalmi jelentésben való egyéni használata, amelyet a társadalom nem szentesített, rendszerint nem változtatja meg a szó többi jelentését. Lássuk pl. MARLINSZKIJnál a mezsdometie 'indulat szó' egyéni használatát: Vsze lica vutjanulisz vozklicatel' - niumi znakami; na vszeh rtah bredili mezsdometija 'minden arc felkiáltójellé nyult; minden ajken indulatszók bujkáltak' /¹⁰⁰ "Mulla-Hur" - Hur, a mehedédán pap /.

A szó egyéni használata egyúttal azzal is kapcsolatba hozható, hogy a szépirodalom nyelvében jellemzés eszközüül szolgál. Így pl. CSEHOV "Jubileja" /Jubileum/ c. drámájában Hirin könyvelő a mezsdometie szót tréfásan elemzi /mezsdu- m e t i j a 'vibrálás' /: A tut eszce vozpalenie ve vszem tele. Zneb, zsar, kasel', negi lemit i v glazah étakie...mezsdometija 'méghezzá itt az egész test gyulladásban van. Hidegrázás, láz, köhögés, a lábban szaggat és a szemben efféle...vibrálások'.

A szó egyéni használatának módjait és sajátosságait nemcsak a szónak már társadalmilag is szentesített jelentésrendszerén belül kell vizsgálnunk, hanem jellegzetes metaferikus használata keretében is. L.V. SCSEBBA "Kisérlet a szótárirás általános elméletének kidolgozására" c. munkájában, miközben felsorolja az igla 'tü, tövis, csucs' különféle jelentéseit, rámutatott arra - ezek kiegészítéseképpen -, hogy e szó metaferikus használatának teljes frazeológiai körét fel kell vázelnunk: "Bármikéért döntsük is el e szó jelentésének kérdését, még mindig fennfereg az a kérdés, hogy milyen esetekben használhatjuk az igla szót metaferikusan. Mondhatjuk-e például azokról a szögekről, amelyeket a telvajlások megakadályozása céljából a kerítés tetejébe vernek, hogy tercsat kak iglü 'kiállnak mint a tük'? Azt hiszem, nem; ez azonban, neha magában véve nem is fontos, arra mutat, hogy a szótárban egy-egy szó metaferikus használatának valamennyi hagyományos esetét fel kell sorolnunk."⁹

A szó metaferikus használatának tanulmányozása különösen fontos akkor, ha kiemelten és széles alapeken akarjuk reprodukálni az u.n. frazeológiaiilag kötött jelentések történetét, ha meg akarjuk érteni eredetüket. Például a kegti 'karmek' szót az eresz irodalomban a XIX. sz. elején a rablóerőszak, a szivós és gyötrő hatalomvágy képeként használták. Ez a szavaknak és kifejezéseknek igen sok csepertjét venzetta magához az átvitt értelem körébe. Az eresz szépirodalomban metaferikusan karmekkel ruházzák fel a betegséget, a halált, nyomert, bánatot, keserűséget és a keserű érzéseket /pl. a keserű visszaemlékezést/, a kegyetlenséget, fanatizmust, hazugságot, züllést és más káros, de ösztönös szenvedélyeket, érzelmeket és jelenségeket.

Ezzel kapcsolatban születtek az ilyen kifejezések: ...Szmerti v kegti pepades, i ne dumaja e neji 'a halál karmai közé kerülsz, ha nem gondolsz is rá' /D.DAVIDOV: "Pesznja" - Dalek/; vagy MARLINSZKIJnál: Bednütj, dobruđ drug, - dlja togo li vüpusztila ona /szmert - V.V./, tebjja iz kegtij szvojjih, ostobü pehitit 'peszle udacsi 'szegény jó barátom, azért engedett ki ő /a halál. - V.V./ a karmai közül, hogy a siker után ragadjon el?' /"Naszdü" - Futólagos látogatások/; vagy: Szmert 'vpusztila v nege kegti szvoi' 'a halál belévájta körmeit' /"Latnik" - Páncéles vitéz/. GOGOL "Nevszkij preszpekt" /A Nyevszkij Preszpekt/ c. elbeszélésében: Razvrat razpusztil nad neju sztrasnüe szvoi kegti 'a züllés föléje nyujtatta szörnyü karmait'; LERMONTOV "Necs" /Eji séta/

c. költeményében: Veszpeminanie v menja vpilesz kegtjami 'belémvált karmával a visszaemlékezés'; A.K.TOLSZTOJ "Knjaz" Szerebrjanij" /Az ezüst herceg/ c. regényében: Otcsajanie szhvatüvale ege kak zselezniümi kegtjami 'a kétségbeesés vaskarmakként ragadta meg'; TURGENYEV "Nakanuns" /Napkelte előtt/ c. regényében: Ja videla tebjja v kegtjah szmertü, bez pamjati 'a halál karmai közt lattalak, eszméletlenül'; CSEHOV "Krissevník" /Égreskert/ c. elbeszélésében: Kak bü en ni büil scsasztliv, szisz' rane ili pozdno pekaszet emu szveü kegtü sztrjasszszja beda - belezn', bedneszt', peteri 'bármennyire boldog legyen is, az élet előbb vagy utóbb megmutatja neki karmait, baj, betegség, inség, veszteségek gyötrik'.

E frazeológia alapján, mégha a szépirodalmen és a szónekias publicisztikán kívül is széles körben elterjedne, aligha fejlődhetett volna ki a kegtü szó átvitt, frazeológiailag kötött jelentése /'vminek a karmai' - 'vminek káros hatalma', 'vminek kinzó ereje'/. Az a kép, amely egy tárgyat jelentő konkrét szó alapján jön létre, ha él az alapjául szolgáló közvetlen neminatív jelentés, rendszerint nem mesődik és nem halványodik el. Hogy határozottan szemléletes volta itt megmarad, az annak jele, hogy az új jelentés még nem kristályosodott ki, nem összpontosult magában a szó értelmi strukturájában.

Más esetekben a szó frazeológiai kapcsolatainak kibővülése hozhat létre új jelentést. Példa erre a kedeksz 'törvénykönyv, kódex' szó jelentésfejlődése a XIX. századi orosz irodalmi nyelvben. A huszas-negyvenes években, amikor az orosz haladó értelmiség előtt különös élességgel merült fel a társadalmi és politikai meggyőződés kérdése, a kedeksz szó a jogi nyelvből átkerült a világnézet, a gyakorlati erkölcs és a társadalmi magatartás kérdéseinek területére. Például BARATINSZKIJ "Cüganka" /A cigányasszony/ c. művében: razvratnünj, szveüvelnüh pravil Neszcšasztnij kedeksz szveü szesztavil 'összeállította szerencsétlen kódexe feslett, önkényes szabályait'; GONCSAROVnál: kedeksz szerdecšnüh del 'a szívügyek kódexe' /"Obüknevennaja iszterija" - Hétköznapi történet/, kedeksz druzsbü 'a barátság törvénykönyve' /"Fregat Pallada" - A Pallada fregatt/, DOBROLJUBOVnál: kedeksz ubezadenij 'a meggyőződés kódexe' /"Misura" - Aranyfűst/, SZALTIKOV SCSEDRINNél: kedeksz szitej-szkeü mudroszti 'a hétköznapi bölcsesség kódexe' /"Nevinnüe rasszskazü" - Aratlan elbeszélések/, DOS ZTOJEVSZKIJnél: kedeksz nraszsztvenneszti 'erkölcsi törvénykönyv' /"Zimnie zametki • letnih vpecsatlenijah" - Téli feljegyzések nyári benyomásokról/, kedeksz prilicsij 'illemkódex' stb.

A nyelv szemantikai oldala tehát éppugy része a nyelv szerkezetének és éppugy meghatározza a nyelv minőségét, mint a nyelv hangrendszere, nyelvtani rendszere vagy szókincse.

Az a szakkifejezés, hogy a "szó szótári jelentése" vagy ahogyan az utóbbi időben kezdték mondani, "értelmi jelentése", nincsen egészen szabatosan meghatározva. A szó szótári jelentésén rendszerint a szó tárgyi, tárgyra mutató tartalmát értik, amely a szóbanforgó nyelv nyelvtanának törvényei szerint alakult ki, és amely e nyelv szókincsének általános szemantikai rendszerébe tartozik annak elemeként. A szónak társadalmilag megszilárdult tartalma lehet egynemű, egységes, de lehet különféle "valóság-darabkak" különböző irányú tükröződéseinek belsőleg összefüggő rendszere is, amely "valóság-darabkak"

között a nyelv rendszerén belül értelmi kapcsolatot létesül. Ezeknek a különne-
mű tárgyi, értelmi viszonyoknak az elhatárolása és egyesítése a szó szerkeze-
tében igen nagy nehézségekbe ütközik. Ezek a nehézségek az értelmező szótárak
jellegzetes hibáin keresztül figyelhetők meg: a szótárak szakadatlanul össze-
keverik egymással a szójelentéseket és a szóhasználatot, elmossák a szó jelen-
tési és jelentésárnyalatai közti határokat, folyton eltérnek egymástól vagy
éppen ellentmondának egymásnak abban a kérdésben, hogy egy-egy szónak hány je-
lentése van s helyes-e ezek meghatározása.

Hogy a "szó szótári jelentése"-nek fogalma nincs világosan meghatározva,
azt a gyakorlati szótárirás sínyli meg nagyon. Minden értelmező szótár a sza-
vaknak száz meg száz, ha nem éppen ezer meg ezer élő jelentését hagyja ki, és
rengeteg nem létező jelentést agyal ki. Ime, néhány szemléltető példa az "O-
resz Nyelv Értelmező Szótár"-ból, amelyet D. N. USAKOV professzor szerkeszt-
ett. Az allegorija 'allegória' szóban külön, önálló jelentésként különíti el
ezt: "Homályos, érthetetlen beszéd, estebaság /népn./." A legjellemzőbb pél-
damondatként ezt közli: Tü mne allegorij ne rasvedi, a goveri prijame 'ne alle-
góriákat hez fel nekem, hanem nyíltan beszélj".¹⁰ Az allegorija szó azonban a
köznyelvben nem estebaságot jelent, bár a homályos, érthetetlen beszéd jellem-
zésére is felhasználható, pl. a gageli polgármester nyelvén /"Revizer" - A
revizer/: A ved' delge krepilszja davecsa v traktire, zalamlivaja takie alle-
gorii i ekiveki, cste, kazsisz', vek bü ne debilszja telku 'hiszen az imént
jól összeszedte magát a vendégfogadóban, és olyan allegóriákat és kétértelmű-
ségeket herdett össze, hogy úgy tűnt, száz évig sem lehet megfejteni őket". A
bagaza 'peggyász' szónak ezt a jelentését találjuk a szótárban: "tudományos
felkészültség, tudásanyag". Itt is összekeverik a jelentést a szóhasználat-
tal. A bagaza szónak ez a jelentésárnyalata csakis megfelelő szövegösszefüg-
gésben, amellet legtöbbszor az umszövennűj 'szellemi', naucsniűj 'tudományos',
ucsenűj 'tudós' stb. szavakkal alkotott jelzős szerkezetekben jön létre. A
banja 'gőzfürdő' szónak ezt a különjelentést tulajdonítja a szótár: "Hőség,
párás, felhevült levegő" /Kakaja u vass banja! 'Milyen gőzfürdő van nálatek!".¹²
De a banja szó alapjelentésének csupán metaforikus használatáról van szó itt
is. A bezgelevűj 'fejetlen' melléknév mellett ezt az átvitt jelentést talál-
juk: "rendkívül szórakezett vagy feledékeny". Példamondat: Ah, ja bezgelevaja:
pecsku satopila, a trubu ne etkrüla. Uzs eszen' ja bezgeleva 'Oh én esztelen
[fejetlen]: befütöttem a kályhába, de a csövet nem nyitottam ki. Már nagyon
esztelen [fejetlen] vagyok".¹³

A "Mai Oresz Irodalmi Nyelv Szótára" /akadémiai szótár/ a bezrazlicsnűj 'kö-
zömbös' szóban ezt a jelentést fedezi fel: "semmiben sem különböző; mindenben
egyforma", és példamondatként ezt idézi GONCSAROV "Oblemov"-jából: Cvet lica
u il'i il'icsa ne bül ni rumjanűj, ni szmaglij, ni pelezsitel'ne blednűj, a
bezrazlicsnűj 'Ilja Iljics arcszine nem volt sem pirespezsgás, sem napbarni-
tett, sem egészen sápadt, hanem közömbös".¹⁴ A mai orosz nyelv valamennyi ér-
telmező szótárában nagy számban találunk példát arra, hogy a szavak jelentéseit
indecikatlanul felszabadlják és helytelenül értelmezik.

Érdekes megfigyelnünk, mennyire ingadoznak lexikegráfusaink annak a kérdés-
nek eldöntésében, hogy a szó átvitt, képes használatának mégcsak keletkezésben
levő és fejlődő formái vajjon külön jelentésnek foghatók-e fel. Így pl. bezzu-
bűj 'feghijas' szót közvetlen neminativ jelentésében élőlények neveivel, vala-
mint a ret 'száj', paszt '/állati/ száj' szavakkal és ezek szinonimáival kap-
csolhatjuk össze. De ezt a szót átvitt értelemben is használják. Átvitt érte-
lemben való használata csupán szűk, frazeológiaiilag zárt kifejezés-körre jel-
lemző: bezzubaja kritika 'feghijas bírálat', bezzubaja esztreta 'feghijas szel-
lemesség', bezzubaja naszmeska 'feghijas gonyalódás' stb. Természetesen fel-
vetődhet a kérdés, vajjon itt nem-szabad, frazeológiaiilag kötött jelentéssel
van dolgunk vagy csak olyan szóhasználat, amely még nem vált társadalmilag

megállapodott, általánosított jelentéssé?

Az orosz nyelv akadémiai szótára /szerk. Ja.K.GROT/, az "Orosz Nyelv Értelmező Szótára" /szerk. D.N.USAKOV/ és Sz.I. OZSEGOV egykötetes szótára azt állítja, hogy szónak van egy külön átvitt jelentése is. De ezt a jelentést az egyes szótárszerkesztők egymástól nagyon eltérően határozzák meg és értelmezik. D.N. USAKOV szótára a bezzubuj szó átvitt jelentését igen szubjektíven értelmezi: "erőtlen, tempa, nem tud értani vagy megsérteni" /bezzubaja zloba 'feghijas harag'/.¹⁵ Sz.I. OZSEGOV szótárában a jelentés értelmezése polgári jelleget ölt: "élességétől megfosztott, gyenge, elvtelen" /bezzubaja kritika 'feghijas bírálat'/.¹⁶ Ez az értelmezés - eltekintve az elvtelen szótól, amely nyilvánvalóan nem illik ide - az idevágó kifejezésnek az orosz irodalmi nyelv akadémiai szótárában található jellemzését ismétli, ott azonban a bezzubuj szó átvitt értelemben való használatát, nem ismerik el külön önálló jelentésnek, ami teljes mértékben indokolt is.

A szó értelmi szerkezetében, miként a nyelv más területein is, vannak új elemek, élő, fejlődő elemek és vannak régi elemek, elhaló, múltba vésző elemek. Például a jaruj 'szenvedélyes, dühös' szót nálunk kiszorítja a jaroszt 'düh' szóból képzett szinonimája, a jarosztnij 'dühöd' /a jaroszt viszont a jaruj szóból képzett elvont főnév/.

A mai orosz nyelvben a jaruj szót - a népköltészeti kliséket nem számítva /szvecsa veszku jaroge 'égő viaszgyertya' / - rendszerint mindössze néhány frazeológiai kapcsolatban használják: jaruj peklennik csege-libe 'vminek szenvedélyes kedelője', jaruj szterennik 'vkinék szenvedélyes hive', jaruj ljubitel 'csege-nibud' 'vminek szenvedélyes kedelője'; jelentése itt: 'szenvedélyes, buzgó, heves'. A jaruj tehát csupán vkinék vmi iránti lelkesedése fekéát, ennek általános hangulati jellemzését fejezi ki. E szó korábbi alapjelentései, ha nem is teljes egészükben, mintegy átplántálódtak a jarosztnij szóba: 'féktelen, indulatos, semmitől vissza nem riadó' /jarosztnije ataki 'heves támadások' /; 'csupa düh' /jarosztnije gnev 'féktelen harag'/. Érdekes azonban, hogy más, ugyanilyen típusú párhuzamos képzésekben egészen más viszony jön létre a két megfelelő szó között; pl.: derzkij 'arcátlan' és derzosztnij 'vakmerő'; szladkij 'édes' és szladosztnij 'gyönyörű'; szalkij 'szánalomraméltó' és szalosztnij 'panaszos'; zlej 'rossz' és zlosztnij 'csalárd'; tjazskij 'nehéz' és tjagesztnij 'nyomasztó'; rad 'vidám' és radoszten 'örvendetes'; stb.

Ha megfigyeljük, hogy különféle jelentések mi módon tömörülnek egy-egy szóban, továbbá ha megfigyeljük a szóhasználat törvényszerűségeit, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a szavaknak nem minden jelentése egynemű vagy azonos jellegű, hogy a szótári jelentések különféle válfajainak alkatában minőségi különbségek vannak. Köztudomású, hogy a szó a valóságra vonatkozik, azt tükrözi, és hogy jelentéseit nem elszigetelten, nem a szóbanforgó konkrét nyelv lexikológiai/szemantikai rendszerétől elszakadva, hanem azzal elválhatatlanul összekapcsolódva, mint annak alkatrésze fejezi ki.

A nyelv szókincsé által között jelentés-rendszerben legkönnyebb felismernünk a közvetlen, nominatív jelentéseket, amelyek mintegy közvetlenül a valóság "tárgyaira", jelenségeire, történéseire és minőségeire vonatkoznak /beleértve az ember belső életét is/, és amelyek ezeknek társadalmi felfogását tükrözik. A szó nominatív jelentése: támpontja és társadalmilag tudatosított alapja a szó összes többi jelentésének és alkalmazásának.

A szavaknak, különösen az alapszókincs szavainak nominatív alapjelentései igen szilárdak. Ezeket kötetlen jelentéseknek nevezhetjük, jóllehet kötetlen-

ségük társadalmilag, történetileg, valamint tárgyi és logikai szempontból determinált. E szójelentések funkcióját rendszerint mi sem kerlítezza, nem kötik a zárt frazeológiai kapcsolatok szűk keretei. Alapjában véve, a szó nominatív jelentéseinek használata, kapcsolatainak köre összhangban áll a valóságos világ tárgyainak, folyamatainak és jelenségeinek kapcsolataival és viszonyaival. Például: p i t' vedu, kvasz, vine, csaj, szidr, vinogradnij szek i.t.d. 'vizet, kvaszt, bert, teát, almabert, szőlőlevet stb. i n n i'; s c s u r i t', p r i s c s u r i t' glaza 'hunyorit'; s z i l l a b i c s e s z k i j szti, sztihszlozszenie 's z i l l a b i k u s versser, verseles'.

Egy-egy szónak több olyan kötetlen jelentése lehet, amelyben a valóságnak más-más tárgya vagy jelensége tükröződik /vö. sapka = 'fejrevaló' és 'több cikk nagybetűs főcíme'./.

A nominatív alapjelentéshez viszonyítva azonban a szó összes többi efféle jelentése csak származék-jelentés. E másodlagos nominatív jelentések származék-veltát nem szabad összetévesztenünk a metaferikus és képes használattal. A szerint, hogy ezek a jelentések mennyire távolodnak el az alapjelentéstől, az alapjelentéshez viszonyítva fogjuk fel őket; ezeket nominatív származék-jelentéseknek nevezhetjük.^x Ezek gyakran szűkebbek, zártabbak és specializáltabbak, mint a szó nominatív alapjelentése. Ilyen pl. a kaplja 'csepp', kapli 'cseppek' szó esetében ez a nominatív származék-jelentés: 'folyékony ervesség, amelyet cseppekben mérve vesszünk be'. Ez a többesszámú kapli 'cseppek' alak sajátossága. Például GRIBOJEDOV "Gere et uma" /Az ész bajjal jár/ c. darabjában: Ne dat' li kapel' vam? 'ne adjunk cseppeket önnek?' PUSKĪNnak "Szkupoj rücar" /A fukar levag/ c. művében: On szesztavlaet kapli...prave, csudno, kak dejsztvujuet oni 'cseppeket készít...igazán csodálatos, mennyire használnak'. Vö. TURGENYEV "Klara Milics" /Milics Klára/ c. elbeszélésében: Propiszal kapli da mikszturu 'cseppeket meg kanalas ervesságet irt fel'.

Érdekes a trenie 'surlódás' szó, amely háromféle nominatív jelentést foglal egybe. A trenie géptani műszót társadalmi vonatkozások jellemzésére használták. Ez a XIX. sz. utolsó harmadában, a hetvenes-nyelcvanas éveknél nem hamarabb bekerült az irodalmi nyelvbe. A trenie szó addig csak ezt a közvetlen jelentést fejezte ki: "a teret' 'dörzsöl' és teret'szja 'dörzsölődik' igékkel kifejezett cselekvés"; "egymással surlódó tárgyak állapota"; "olyan tárgy mozgása, amely egy másik tárgy felületével szorosán érintkezik". A géptanban ez a jelentés fogalommá érlelődött, és a trenie műszó ezt kezdte jelenteni: 'mozgással szemben fellépő olyan ellenállás, amely a testek kölcsönös érintkezésétől függ'; 'mozgással szemben mutatkozó olyan ellenállás, amely egy más testtel érintkező test elmozdulásakor keletkezik' /trenie szkel'zsenija 'csúsulás', szila trenija 'surlódási erő' stb./.¹⁷ Ha a trenie szót társadalmi vonatkozásokra vesszük át, rendszerint a többesszámú alakot veszi fel, és ezt a jelentést fejezi ki: 'olyan viták, egyenetlenségek, összeecsapások, nézeteltérések egyes személyek vagy intézmények között, amelyek akadályozzák a rendszer ügymenetét; ellenséges összeecsapások'. A szónak ezt az új jelentését M.I. MIHELSON jegyezte fel A.F. KONnak "Sz.I. Zarudnij emlékezetére" c. beszédből /megj.: "Szobr.jurid.obscs.", 1899/: Novaja szudebnaja praktika, kak vszjakoe nevee dele, vuzvala razlicsnie t r e n i j a i serehevateszti 'az új bírói gyakorlat, mint minden új dolog, különféle s u r l ó d á s o k a t és zökkenőket idézett elő'.¹⁸

^x Nominativno-preizvednoe znacsenie.

A nyelvi rendszerben a szó neminatív származék-jelentése /éppúgy, mint szaknyelvi, tudományos jelentése/ nem szakadhat el a kötetlen alapjelentéstől. Ezért az az állítás, hogy valamely szó csak alapjelentésével tartszhat bele az alapszókincsbe, "átvitt vagy különleges" jelentésével azonban már nem, téves.¹⁹

Egy szónak csak akkor lehet két vagy több kötetlen neminatív jelentése, ha ezek közül egy-kettő az alapjelentésből származik /vagy legalábbis ilyenként fogják fel a nyelv fejlődésének szóbanforgó időszakában/. Ellenben ha nem ilyen viszony van a jelentések között, akkor már két homonimával van dolgunk. E kérdés eldöntésében igen nagy segítségünkre van a szó morfológiai szerkezetének elemzése is. Az ubrat "eltakarít" ige D. N. USAKOV szótára /Sz.I. OZSEGOV egykötetes szótára is/ egyetlen sekjelentésű szónak tekinti, amely állítólag ezeket a jelentéseket foglalja magában: "félretesz, vevő elhelyezve elvissz" /ubrat¹ knigi v skaf² "elteszi a könyvet a szekrénybe", ubrat³ pessudu sze sztela "leszedi az edényt az asztalról"/; egy szakmai jelentés is: "aratás, kaszálás után betakarít vmit a mezőről" /ubrat⁴ sernevüe "betakarítja a gabonát"/; és ilyeneket, mint "rendbehoz", "feldiszit, kitakarít" /ubrat⁵ pomescsenie "rendbehozza a helyiséget", ubrat⁶ komnatu cvetami "virággal díszíti fel a szobát"/. De nyilvánvalóan hibát követünk el, ha egy kalap alá vesszünk ennyire különböző neminatív jelentéseket /vö. pl. ubrat⁷ pessudu sze sztela és ubrat⁸ pomescsenie, ubrat⁹ komnatu cvetami/. Ezek a jelentések nem felynak egymásból, egymáshoz képest nem származék-jelentések. Erről tanuskodik a két ige morfológiai szerkezetének eltérése is: az egyik - az u- igekötős - az elfelé irányuló mozgást jelöli /vö. uneszti "elvissz"/, a másiknak ubra- a tömegfémája /vö. uber "fejdisz", ubernaja "öltözőszoba", ubransztve "díszítés"/.

Azenkívül, hogy egyetlen szónak több egymástól eltérő neminatív jelentése lehet, arra a körülményre is fel kell figyelniünk, hogy a kötetlen neminatív jelentések a szaknyelvi, tudományosan kialakított jelentések kivételével - támpentul vagy kiindulópentul szolgálhatnak különféle szinonima-soroknak.

Sok szónak, akár a nyelv alapszókincsébe, akár egyéb szókészletébe tartozik, megvannak a stiliztikai értékű szinonimái a szókészletnek más és más rétegeiben vagy rétegzódéseiben. E szinonimák jelentékény részének nincs közvetlen kötetlen neminatív jelentése. Az ilyen szinonimák alapjelentésüket nem közvetlenül, hanem azon az alapjelentést hordozó ill. sarkalatos szón keresztül fejezik ki, amely a megfelelő szinonima-sor alapja és amelynek neminatív jelentése közvetlenül a valóságra vonatkozik. Például: az eblecs "felölt" ige az edet "felvessz" szónak könyvnyelvi, ünnepélyesebb hangulatu szinonimája, és mindenekelőtt az edet jelentésének kifejezésére használatos megfelelő stiliztikai környezetben. Alapjelentése nem kötetlen neminatív jelentés, nem is neminatív származék-jelentés, hanem érzelmi telítettségű szinonim jelentés, amelyet az edet "igével való kapcsolata sugall. Vö. I. A. GONCSAROVnak "Pisz'ma sztelicsnoge druga k provincial'nomu zsenihu" /Egy fővárosi jóbarát levelei a vidéki vologényhez/ c. művében: Da neuzzseli tú níkegda ne iszpütival reszkesi priessnevenija k telu batiszta, gollandszkege ili irlandszkege peletna? Neuzzseli, neszecsasztnúj, tú ne e b l e k a l s z j a v takee bel'e ...isvini, ne mogu szkazat' e d e v a l s z j a ; tak herese escsusczenie et takege bel'ja na tele; ved' tú geveris' zse e b l e k a t' s z j a v grecseszkuju mantiju; pezvel' zse i mne pribegnút' v étom szlucsae k viszcekomu szlegu; tú peklennik drevnoge, a ja nevege: suum cunque" "Hát te talán még sosem érezted azt a pompás érzést, amit a batiszt, a holland és az ir vászen okoz, ha testhez ér? Te szerencsétlen, hát még nem öltöttél magadra ilyen fehérneműt...becsás meg, nem mondhatom, hogy nem v e t t é l m a g a d r a : olyan jó érzés, ha ilyen fehérnemű van a testen; hiszen te is azt monded:

görög palástet öltetni; engedd meg, hogy ebben az esetben én is az emelkedett stílushoz felyamodjam: te a réginek, én az ujnak vagyek a tisztelője: *suum cuique*'.

Magától értetődik, hogy az érzelmkifejező szinonim jelentés alapján nemcsak frazeológiaiilag kötött jelentések és szóhasználatok, hanem más jelentések is kifejlődhetnek /lásd: e b l e c s' vlaszt'ju 'hatalommal felruház', eblecs' deveriem 'bizalommal viseltetik iránta', eblecs' polnemeccsijami 'meghatalmazást ad', és teljesen elszigetelten: eblecs' tajnej 'titokba burkol'/. A szókincs történetében megfigyelhetjük, hogyan fejlődnek ki az ilyen szinonima-sorok. Így pl. a prinikat' - priniknut' 'edasimul vmihez' igének, amelyet már az óeresz írásbeliségben széles körben használtak, a XIX.sz. elejéig ez volt a jelentése: 'lehajolva/megnéz vmit', 'lefelé néz', vagy egyszerűen: 'meghajol, meggörcsül'.²¹ De már a XIX. sz. elején az eresz szépirodalom nyelvén ez az ige - expresszív jellegénél fogva - általános érzelmkifejező jelentést vesz fel: 'hozzásimul, szorosán edasimul, edaszerül'. Például ZSUKOVSZKIJNAK "Lesznej car'" /Az erdei cár/ c. költeményében: K etcu, vess' izdregnuv, maljutka prinik 'A csöppség, egész testében vacogva, edasimult apjához'; PUSKIN "Prerek" /A próféta/ c. versében: I en k usztam moim prinik... 'Ő is ajkaimhoz tapadt'. A priniknut' ige tehát a prizsat'szja, pril'nut', pripaszt' szinonima-sorba tartozik bele, mint érzelmi telítettségű irott nyelvi szó.

A különféle szinonima-típusok értelmi strukturája és funkciója azonban nem egyforma; a jelentéseik és a szinonima-sor sarkalatos szavának vagy kiindulószavának nominatív jelentései között lévő kölcsönös viszony jellege nem azonos. Az érzelmkifejező szinonima - attól függően, hogy saját jelentése, mennyire differenciálódott, továbbá tárgyi-értelmi és expresszív-stiliztikai jelentésárnyalataitól függően - egy olyan kötetlen nominatív jelentést is herdezhet, amely ugyanazon szinonima-sor többi szavában nincsen meg, jóllehet kölcsönös viszonyban áll velük. Így pl. a XX.sz. elején az eresz irodalmi nyelvben a nediszciplinirevannoszt' 'fegyelmezetlenség', neorganizovannoszt' 'szervezetlenség', raszpuscsennoszt' 'zabellátatlanság', razbeltannoszt' 'összevisszaság' szavak szinonimájaként kezdik használni a raszhljabannoszt' 'lazaság' szót.

A raszhljabannuj' 'laza' és raszhljabannoszt' 'lazaság' szavak az északi nagyeresz raszhljabat' és raszhljabat'szja 'meglazul' tájszavak alapján fejlődtek ki.²² Ezek nem közvetlenül a népi tájnyelvből kerültek be az irodalmi nyelvbe, hanem a munkások szaknyelve révén /vintü raszhljabalisz' 'a csavarek meglazultak' stb./ Pl. G.JABLOCSKOV "Invalid" /A rekkant/ c. elbeszélésében: Nu, kapitan, - uszpekeitel'ne zametil énergicsnuj' perucsik, - pelecstesz' i pebel'se. Nade preisveszti esznevatel'nuj' rement. U vasz zderove taki raszhljabalisz' vsze vintü²³ 'Nos, kapitány - jegyezte meg megnyugtatóan az energikus főhadnagy -, egy kissé jobban is kurálhatná magát. Alapos javítást kell eszközölni. Egészségileg magánál is igen-igen meglazult minden csavar.'

A raszhljabannoszt' 'lazaság' szóhoz a társalgási nyelvben és az újságokban, publicisztikai írásokban egyéni jellegű tárgyi-értelmi jegyek tapadtak, ugylátzik azért, mert ez a szó kifejezőbb, mint a nediszciplinirevannoszt' 'fegyelmezetlenség', neorganizovannoszt' 'szervezetlenség', továbbá mert nem annyira familiáris, mint a razbeltannoszt' 'összevisszaság' szó.

Epp így a pesib '1. faj, fajta; 2. művészeti stílus' szónak is megvan a maga nominatív jellege, szinonima-sorának alapszavaihoz viszonyítva /sztil'stílus', manera 'forma, mód'/. A pesib szó az óeresz nyelvben az ikonfes-

tési stílus neve volt. A XVIII. sz. táján kivesszett az irodalmi nyelvhasználatból, és csak a XIX. sz. ötvenes-hatvanas éveiben elevenedett fel újból általánosabb és tágabb jelentésben: 'vminek a stílusa'. Itt egy érzelmkifejező szinonima értelmi hatóköre túlnő a sztil' szóval kapcsolatos kis szinonimacsoport alapul szolgáló, sarkalatos szavának szekvényszerű jelentésein és használatán.

I.T.KOKOREV egyenesen azt javasolta, hogy a sztil' - 'stílus' jövevényszót cseréljük fel az orosz népnyelvi posib szóval.²⁴ A posib szónak azonban olyan sajátágos jelentésárnyalatai is kifejlődtek, amelyek révén nemcsak a sztil' 'stílus', manera 'forma, mód', harakter 'jelleg' szavakhoz, hanem a pevadka 'szekás, mód', zamaski 'us.', viselkedés stb. típusú szavakhoz is közel áll. vö. BAUDOUIN DE COURTENAY-nek a Dal-Szótárhoz írt kiegészítéseivel: meledéc nevezremnszkege posiba 'ujmódi viselkedésű fickó'; DOSZTOJEVSZKIJ-nél /"Besza" - Ördögök/: stasztavnoj armejszkij kapitán nahal'noje posiba 'a szemtelen módon nyugalmazott kapitány'; TURGENJEV-nél /"Nov" - Őstalaj/: Neszdanov totcsasz pecsuvsztvoval, cszto eni eba, éta ugrjumaja devuska i en, - ednih ubezsdenij i ednoje posiba 'Nyezsdanov rögtön megérezte, hogy ók ketten, ez a morcos kislány meg ő - azonos felfogásuk és azonos viselkedésük'. E regény első fogalmazványaiban ez áll Paklinről szólva: Kak budto imeet posib politika, no etotol'ko po naruznszti²⁵ 'mintha egy politikus modorával bírna, de ez csak látszólagos'.

Sok szó expresszív-szinonim jelentéseinek sajátágait tehát annak a viszonynak a jellege és válfaja határozza meg, amely köztük és a megfelelő szinonimásor kiindulási szavának, sarkalatos szavának nominatív jelentései között fennáll. Ezzel szemben a szavak frazeológiailag kötött jelentései általában nem lehetnek szinonimásor alapjai, bázisai, bár szinonimával való "helyettesítést" megengednek.

A szépirodalom nyelvében az egymáshoz közelálló szinonimák megfelelő és egynemű jelentései egyénileg szembeállíthatók egymással, mint olyan tárgyaknak a nevei, amelyek, bár egy nemhez vagy fajhoz tartoznak, minőségileg különböznek egymástól. FAGYEJEV-nél /"Molodaja gvardija" - Ifjú gárda/: U Vali glaza buli szvetlue, dobruje, siroke raszsztavlennue...A u Uli glaza buli bol'sie temnokarie, ne glaza, a ocsi... 'Válya szürke, jóságos, egymástól távol fekvő szemei... Ulyának nagy sötétbarna szemei voltak, nem is szemek, hanem...szemek'. Másrészt a szépirodalom nyelvében különféle tárgyak nevei is szembeállíthatók egymással, mint egymásnak megfelelő, sőt szinonim szavak. IESZKOV ezt írja "Kolüvanszkij muzs" [A kolivanói férfi] c. novellájában: - Da, éto perszt bozsij. - Nu, pozvolite... uzse vü hot' perszt-to osztav'te. - Otcsego zse? Kogda nel'zja ponjat', nado priznat' perszt. - A ja szkoree szoglaszen videt' v étom csej-to sis, a ne perszt 'Igen, ez az isten ujjja. - De bocsásson meg...legalább ezt az ujjat hagyja abba. - Miért? Ha valamit nem lehet megérteni, az [isten] ujjának kell tartanunk. - De én inkább kész vagyok ebben valami huncutságot látni, és nem az [isten] ujját'.

A jelentések viszonyát a szó értelmi strukturáján belül, a szavak és a jelentések összekapcsolásának, mégpedig a beszéd közben történő összekapcsolásának módjait a nyelvi rendszer fejlődésének belső jelentéstani törvény-

szerűségei határozzák meg. Itt a történelmileg kialakult megszorítások okait és feltételeit a jelentések összekapcsolásának szabályai és használatuk szemantikai hatóköre szabják meg. Ime, ez az oka annak, hogy az élő, funkcionáló szókincs-rendszerben a szavaknak közel sem minden jelentése vonatkozik közvetlenül a környező valóságra, és tükrözi azt közvetlenül. A nyelv ezen a téren is különböző korok terméke. Sok olyan jelentés van, amely csak bizonyos, szigorúan meghatározott frazeológiai kontextusokba ágyazottan fordul elő, és amelyet használatuk történelmileg kialakult frazeológiai feltételeinek megfelelően alkalmazunk a gondolatok kicserélésére. Sok szónak a mai nyelvi rendszerben egyáltalán nincs közvetlen nominatív jelentése. Ezek csak néhány frazeológiai szókapcsolatban fordulnak elő. Jelentésüket e szókapcsolatokból legtöbbször úgy állapíthatjuk meg, hogy szinonimákkal helyettesítjük őket.

De a szó közvetlen nominatív jelentése saját tárgyi-értelmi lehetőségein belül is lehet nagyon szűk és nagyon korlátozott. Például: a bezühdnűj 'állandó, kilátástalan' melléknévnek a 'bez vühoda, bez uhoda' /kijárat nélkül, elmenés nélkül/ vonatkozást kifejező melléknévi nominatív alapjelentése a XIX.sz. orosz irodalmi nyelvében csak a köv. szókapcsolatokban realizálódik; bezühdnoe szidenie doma 'állandó otthonülés', ill. bezühdnűj domoszed 'állandó otthonülő'.²⁶ Ezt a szót - mivel szűk a reális jelentése - a szótárak látszólagos, igen tágkörű szinonimák segítségével értelmezik. Helytelenül. D.N. USAKOV szótárában: 'állandó, szakadatlan'; Sz.I.OZSEGOV szótárában: 'szakadatlan, vnova való eltávozás nélküli'; a mai orosz irodalmi nyelv akadémiai szótárában: 'állandó, folytonos'. A bezühdnűj szó nominatív alapjelentésének használati körét a szó reális tartalma korlátozza. Lám, itt meg is mutatkozik az a mély minőségbeli különbség, ami a szó nominatív alapjelentése és frazeológiailag kötött jelentése között van. A bezühdnűj szó frazeológiailag kötött jelentése ez az elvont, átvitt jelentés: 'olyan, amelyből nem lehet kimenekülni, kiutat találni; reménytelen, sivár' /bezühdnoe polozsenie 'reménytelen helyzet'/. A XIX.sz. irodalmi nyelvben használták a köv. szókapcsolatokat: bezühdnaja pecsal 'reménytelen bánat' /DOSZTOJEVSZKIJ: "Hozzajka" - A gazdasszony/; bezühdnoe otcsajanie 'reménytelen kétségbeesés' /GERCEN: "Kto vinovat?" - Ki a bűnös?/ stb. De a mai orosz nyelvben a bezühdnűj szó ilyen használatát kiszorítja a bezüszhdnűj 'kilátástalan, megoláthatatlan' szó /bezüszhdnaja gruszt, pecsal 'kilátástalan szomorúság, bánat'; bezüszhdnoe otcsajanie 'kilátástalan kétségbeesés'/. Pl. GORKIJ "Konovalev" /Konovalev/ c. elbeszélésében: Szpokojnoe otcsajanie, bezüszhdnaja toszka zvucsala v peszne moego tovariscsa 'türelmes kétségbeesés, kilátástalan bánat csendült ki elvtársam énekéből'. Itt a frazeológiai kötöttség egyáltalán nem a szó etimológikus jelentéséből vagy a szónak a minőséghez való közvetlen viszonyából adódik /pl. nem lehet ilyen szókapcsolatokat használni: bezüszhdnoe polozsenie 'kilátástalan helyzet'; bezüszhdnaja tragedija 'kilátástalan tragédia'; bezüszhdnaja katasztrófa 'kilátástalan katasztrófa' stb./.

Az otvratit 'elhárit vmit' ige, ha eltekintünk régi jelentésétől /'oldalt fordít'; pl. szo sztrahom ocsi otvratila 'félve fordította el tekintetét'/, 'megelőz vmit' /sulyos, kellemetlen dolgot/, 'megakadályozza vminek a megvalósulását' jelentésben csak néhány elvont főnévvel alkotott szerkezetben használatos: o t v r a t i t 'opasznoszt', bedu, neszsaszt'e, ugrozu csego-nibud 'elháritja a veszélyt, a bajt, a szerencsétlenséget, vminek a veszélyét' /vö. predotvratit 'elejét venni vminek'/.
Ily. típusú sokszónak, ill. sok - tulnyomórészt átvitt értelmű vagy szinonim - szó bizonyos jelentéseinek az összekapcsolhatósága korlátozva van. Ezek a jelentések csakis bizonyos szigorúan meghatározott szavakkal együtt, tehát a szemantikai kapcsolatoknak csupán egy szűk területén alkothatnak szókapcsolatot. Egy-egy sokjelentésű szó köré több frazeológiai sorozat csoportosul. A

szavak jelentéseinek nagy része frazeológiailag kötött jelentés. Hogy egy szónak több jelentése van, az legtöbbször annyit jelent, hogy a szemantikailag korlátozott frazeológiai kapcsolatoknak több válfajába tartozik bele. A szó jelentései és jelentésárnyalatai nagyrészt mondatkörnyezetétől függenek.

A frazeológiailag kötött jelentésnek nincsen éles és szilárd fogalmi központja. Az általános tárgyi, logikai mag itt nem domborodik ki annyira, mint a kötetlen jelentésben. A kötött jelentés sem a szót alkotó jelentés-értékű morfémák funkciójából /ha a szó; származékszó/, sem a szónak a reális valósághoz való viszonyából nem következik. Az efféle jelentés: "szóródásos"; hajlamos rá, hogy egy sereg olyan jelentésárnyalatra osztódjék, amely csak egyes frazeológiai kapcsolatokkal függ össze.

Például: az otraszti 'megnö, felnő' igét, noha az értelmező szótárakban ezzel az általános formulával határozzák meg: 'a növekedés során elér vmilyen nagyságot', - csak hajjal, bajusszal, szakállal, körömmel kapcsolatosan használjuk. A többi esetben a vüraszi 'nő, felnő' igét mondjuk /vö. az otrosztok 'hajtás, sarj' szó jelentésével: 'a szárból vagy a gyökérből kibujó friss hajtás' és 'ág, elágazás'/. A szókapcsolás hasonló korlátozottsága figyelhető meg az otraszti 'meg/növeszt' /hajt, bajuszt, szakállat, körmököt/ és az otpuszti /szebe/ 'szabadjára engedi /magát/' igék esetében is.

Az orosz irodalmi nyelvben a XV. századtól a XVIII.sz. végéig az egyházi szláv eredetű cserevatüj 'terhes' szót /vö. a népnyelvi cserevisztüj tájszóval/ az egyszerű stílus köv. népnyelvi szavainak szinonimájaként használták: brjuhatüj 'hasas', beremennüj 'állapotos', puzatüj 'pocakos'. Mivel ez a szó nyers, nem előkelő, az irodalmi nyelvnek egész sereg stílusrétegében nem honosodhatott meg: nem találjuk meg KARAMZINnál, BATJUSKOVnál, ZSUKOVSZKIJnál, PUSKINnál. A XIX. sz. eleji orosz irodalmi nyelvben a cserevatüj szó archaizmusná vált, és jobbra irónikus éllel használták; használata a hivatalnokok, kereskedők körében, a papságban és a raznocsinyecek /honorációrok/ közt volt jellemző. Átvitt jelentésben való használata a költői nyelv archaizáló stílusrétegeiben volt szokásos /vö. a gromocserevatüj 'dörgedelmes' epithetonnál/. Átvitt jelentésében a tudományos és a publicisztikai nyelvbe is behatolt. A XIX. sz. harmincas-negyvenes éveiben a tudományos és publicisztikai művekben a köv. jelentéssel használják: 'vmi elő tud idézni, világra hozni' /vmilyen következményeket, eseményeket/.²⁷ Az "O care Gorohu. Podarok ucšenüm na 1834 god." /Borsó cárról /a régmúlt időkről/. Ajándék tudósoknak az 1834. esztendőre/ c. paródikus könyvecskében olvassuk: ...vsze, po ego müszlitel'noszti, cserevato sziloju, vsze posztavleno nad nim²⁸ 'az ő gondolkodása szerint minden erővel terhes, minden felette áll'. Je. A. KOLBASZIN írja TURGENYEVhez intézett levelében /1856. szeptember 29./: Mü poka csto tol'ko cserevatü nadezsdamü, daj-to bog, cstobü hot' polovina ih iszpolnilasz 'mi egyelőre csak reményekkel vagyunk terhesek, adja isten, hogy legalább a fele teljesüljön'; SZALTIKOV-SCSEDRINNél /"Pesztrüe pisz'ma" - Tarka levelek/: Pocsem vü znaete, csem cserevato buduscsee 'honnan tudjátok, mivel terhes a jövő?' SZTASZOV cikkében /"Akademicseszka ja vüsztavka 1863 g." - Az 186. évi akadémiai kiállítás/: I za étakuju kartinu akademija daet nüne profeszszorsztvo? Sag resitel'nüj, profession de foi, vazsnüj, cserevatüj poszledsztvijami 'és egy ilyen képért most az akadémia professzorságot ad? Elszánt lépés, profession de foi, komoly, súlyos következményekkel járó lépés /tkp. következményekkel terhes?'

I.G. PRIZSOV abban a birálatban, amelyet A.G. DUVERNOISnak "Ob isztoriczeszkom naszloenii v szlavjanszken szlovoobrazovanii" /A szláv szóképzés történelmi rétegeződéséről/ c. munkájáról írt, helytelenítő hangon megjegyzi: "Az első laptól az utolsóig semmi egyebet nem talál és nem hall az ember ebben a díszertációban, csak azt, hogy... pri étih poszredsztvah mü horoso ob "jasznim

szebe csrevatoszt' znacszenija szleva »med« v szlavjanscsine, szuffiks, i-mejuscsij vessz'ma csrevatos szlovoebrazatel'nos znacszenija - esibka, csrevata-ja poszledsztvijami... /ezek segítségével jól meg tudjuk magyarázni magunknak a med - réz - szó jelentésének terhelttségét a szláv nyelvben; szuffixum, amelynek igen terhelt szóképző jelentése van - súlyos következményekkel járó hiba /tkp. következményekkel terhes?/ ...stb. stb. stb."²⁹ A csrevatuj szó tehát, miután közvetlennominatív jelentésében többé nem használták, egy frazeológiailag kötött jelentést fejleszt ki, és ezt egy-egy elvont főnév instrumentális alakjával alkotott szókapcsolatban realizálja. Ilyen elvont főnév kevés van /legtöbbször a poszledsztvijami 'következményekkel' alakokkal együtt fordul elő/.

ő vvalit'szja 'ua.' ige.

A szinonimáknak kifejlődhetnek teljesen szinonim frazeológiailag kötött jelentései is. Kitűnő példa erre a vpaszt 'beesik' és vvalit'szja ige egyik jelentése frazeológiailag kötött jelentés, és a vpaszt ige szinonimája: 'méllyen lesüpped, beesetté válik'. Ez a jelentés a köv. szavakkal alkotott kapcsolatokban realizálódik: glaz /glaza/ 'szem /szemek/, scseka /scseki/ 'orca /orcák/, rot 'száj, gubü 'ajkak, grud 'mell, beka 'oldal. Például PUSKINNál /"Grobvcsik" - A koporsókészítő/: vvalivtieszja rti 'beesett szájak. TURGENYEV "Sztrannaja isztoria" /"Furcsa történet" c. elbeszélésében: Gubü do togo vvalilisz, csto szredi mnozsesztva morscsin predsztavljali odnu - poperecsnuju 'ajkai anyira beestek, hogy rengeteg ránc között úgy tűntek, mint egy keresztbenfekvő /ránc?/; SISOVNál: beka u losadi ot beszokmicü vvalilisz "a ló oldalai behorpadtak a takarmányhiány miatt" /"Alúe szugrobü" - Vervörös hóbuckák. - VII./.

Érdekes a vvalit'szja ige egyéni metaforikus használata L. ANDREJEVnek "Gubernator" /"A kormányzó" c. elbeszélésében: Dal'se opjat domiski i tri pedrjad golüe, kirpicssüe korpusza bez ornamentov sz redkimi vvalivsimiszja oknami 'távolabb megint házikék vannak és egymásután három csupasz, béglaalakú épülettömb, diszek nélkül, gyér beesett ablakkal'.

A vpaszt 'beesik' igét az jellemzi, hogy közvetlen nominatív jelentése elavult és kiment a használatból /vö. orosz vpaszt v jamu, rov 'beesik a gödörbe, árokba' stb./.

Ennek a jelentésnek a kifejezésére az upaszt 'leesik, lezuhan' és a popaszt 'jut, kerül vhozá' igét kezdték használni /vö. upaszt v jamu 'gödörbe esik' és popaszt v jamu 'ua.'/. Nominatív jelentése - 'belefolyik', 'beleömlik' - csak azimperfektív alakokban maradt meg /folyókról, partakról szólva/. A vpaszt ige perfektív alakjaiban a 'beesetté válik' jelentés szilárdult meg, amely a vvalit'szja ige hasonló jelentésének szinonimája. Ez csak a köv. szavakkal kapcsolható össze: scseki 'orcák, glaza /ocsi/ 'szemek; ritkábban: rot 'száj, gubü 'ajkak, viszki 'halántékok, grud 'mell, beka 'oldal. LERMONTOVNál: blednie scseki vpli 'a sápadt arc beesett' /"Bela"/; CSEHOV "Pripadok" /"A roham" c. elbeszélésében: Lico ego bülo bledno i oszunulosz, viszki vpli 'arca sápadt volt és lesoványodott, halántéka beesett'. Ez a frazeológiailag kötött jelentés megfelel a vpalüj 'besüppedt, beesett' szó jelentésének, amelynek használati köre sokkal szűkebb, mint a vpadina 'üreg, mélyedés' szőé /vö.: vpalüe glaza 'beesett szem, vpalüe scseki 'beesett arc, vpalaja grud 'beesett mell/. Helytelenítünk kell, hogy Sz. I. OZSEGOV szótárában a vpalüj melléknév jelentésének értelmezése a vpadina szó segítségével történik.³⁰

A vpaszt igeének egy másik jelentése szintén frazeológiailag kötött, de ugyanakkor a szerkezettől is függő - mellékjelentés: 'vmilyen /kinos, elítélendő/ állapotot kezd átélni', vagy 'vminek /kedvezőtlen dolognak/ a jeleit kezdi mutatni'. Pl. v p a s z t v besensztvo 'dühbe gurul', v otcsajanie 'kétségbeesik', v szomnenie 'kétkelkedni kezd', v gnaszt 'bánkódni kezd', v toszku 'rájön az unalom', v bednoszt 'nyomerba jut', v nicstozsesztvo 'semmivé válik', v eresz 'eretnkségbe esik', v protivorecsie 'ellentmondásba keveredik', v sarzs 'tulzásba esik', v krajnoszt 'veglétbe esik', v poslüj ton

'utszéli hangnembe csap át' stb.

Azáltal, hogy megvizsgáljuk, milyen változásokon mentek át a szavak frazeológiai kapcsolatai az orosz irodalmi szókincs fejlődése során, könnyebben tisztázhatjuk annak a bonyolult folyamatnak a törvényszerűségeit is, amelyen az egyházi szlávból eredő szavak mentek át a XIX. századi orosz irodalmi nyelv három rétegű stílusrendszerének felbomlása után. Példaként megemlíthetjük a pogetit 'lenyel' és polescsat 'ua.' ige jelentésfejlődését. Az orosz nyelvemlékekben a pogetit ige két jelentést hordozott: 1/ egy közvetlen konkrét jelentést: 'lenyel, felfal, megesz vmit' - 'magába, a méhébe fogad vmit' jelentésárnyalattal /a föld és a tenger/ és 2/ általános értelemben: 'megsemmisít'.

Ezek a jelentések - árnyalataik némi módosulásával és mondatbeli szerepük kibővülésével - alapjában véve a XVIII. századi orosz irodalmi nyelvben is megmaradtak. E jelentésekre a példákat lásd az "Orosz Akadémia Szótára"-ban /Szlovar Akademii Roszsztiszkovj/ és "Az egyházi szláv nyelv és az orosz nyelv szótára"-ban /Szlovar cerkovnoszlavjanszkogo i ruszszkogo jazüka, 1847/: Kit pogetil Jonu 'a cethal elnyelte Jónást'; More polescsaet korabli 'a tenger elnyeli a hajókat'; Bez dna pogetila upavsego sz vüszotü utesza 'a feneketlen szakadék elnyelte a bérce magasából lezuhanót'; Vremja vsze polescsaet 'az idő mindent elnyel'.³¹ Lásd PUSKIN Anyeginjét: I pamjat' junogo poëta Pogetit medlennaja Leta 'S az ifjú költő emlékét elnyeli a lassu Lethé'.

A XIX. sz. elején azonban ennek az igenek új frazeológiai kapcsolatai bukkannak fel. Az eredeti alapjelentés alapján /amelyet kiszorítanak mindennapi szinonimái: progetit 'elnyel', sz'eszt 'megeszik' stb./ átvitt jelentések fejlődnek ki, amelyek a valóság szellemi, lelki objektumaira irányulnak: pogetit monogo knig 'sek könyvet fal'; polescsat novüe szvedenija, izvesztija 'falja az új híreket, értesüléseket'. Az elvont vagy konkrétan érzékelhető szubjektumok és objektumok mellé sekkéle jelentésárnyalat fejlődik ki és terjed el: 'magába szív' /pogetit vlagu 'felszívja a nedvességet', polescsat lucsi 'elnyeli a sugarakat'/; 'vmiből sek szükséges hozzá' /bizonyos mennyiségű idő, erő stb. elfogyása/, 'előidézi vminek fogyasztását, veszteségét': Putesesztvie polescila maszszu deneg 'az utazás rengeteg pénzt emésztett fel'; Rabota polescila mnogo energii 'a munka sek erőt fogyasztott el'. A XIX. sz. derekától kezdve az orosz irodalmi nyelvben jelentésbeli összefüggés jön létre a pogetit és a pogruzit'szja 'elmerül' ige elvont átvitt jelentései között. Vö. GRIGOROVICSnál: ...zsivet...bezvüezdne v szvoih 'Zolotüh privol'jah', polescsennüj /pogruzscennüj - V.V./ v szozercanie gnedüh rüszakov i szavraszüh szakakunov 'állandóan a maga "arany téerein" él, elnyelődve /elmerülve. - V.V./ a pejlovak és szögsárga versenylovak nézegetésébe' /"Preszelecsnüe dorogi" - Mezei utak/; TURGENYEVnél: ...drugie zabeti ee polescsali 'más gondokba merült' /"Pervaja ljubev" - Első szerelem/; vö: PUSKINNál: V zabetü szuetnogo szveta On malodusne pogruzscen 'kishitüen elmerült a hiábavaló világ gondjába'; NYEKRASZOVnál: Szuzsba vszju moju zsizn' polescsala 'a hivatal egész életemet elnyelte'.

Épp így a probudit 'felkelt, felébreszt' ige, amely kezdettől fogva szinonimája volt a razbudit 'ua.' igenek, azóta, amióta az orosz irodalmi nyelvben fejlődésnek indultak az átvitt elvont jelentések, a XVIII.sz. végén a frazeológiai kapcsolatoknak egy szűk körébe szorul. Az orosz akadémiának a XVIII.sz. végén és a XIX. sz. elején készült szótárai a probuzsdat 'felébreszt, felkelt' és probudit 'ua.' igét az átlagos stílus szavának tekintik, amelynek egy közvetlen jelentése van: 'félbeszakítani az alvást'. Vö.: probuzsdat'szja - 'felébred, az alvás után magához tér'; probud - 'az alvás

félbeszakadásának ideje' /Pred szamim probudem sznilosz', grezilosz' 'közvetlenül a felébredés előtt álmodtam, láttam vmit álomban'/.³²

A XVIII.sz. második felétől kezdve azonban a probudit' - probuzsdat' szó átvitt jelentése a szépirodalom stílusrétegeiből egyre jobban átkerül a nemzeti irodalmi nyelv rendszerébe. A "Szlevar' cerkevno-szlavjanszkego i ruszszkego jazüka" [Az egyházi szláv nyelv és az orosz nyelv szótára] így határozza meg ezt a jelentést: 'felkelt, felbújt' /Raszszkazü putesesztvennikov probudili v nem zselanie pobüvat' v csuzsüh krajah 'az utasek elbeszélései felszították benne a vágyat, hogy megforduljon idegen országokban'/.³³ Az elvont jelentések fejlődése hasonlóképpen megy végbe a probuzsdat'szja ige esetében is /vö.: sztraszti probuzsdajutszja 'a szenvedélyek felébrednek'/.

A továbbiak során a probudit' - probuzsdat' és a probudit'szja - probuzsdat'szja igék jelentésváltozásai más-más irányban történtek. A probudit' - probuzsdat' ige közvetlen jelentését egyre inkább kiszorította szinonimáinak, a budit' 'kelt', razbudit' 'felkelt /vkit/' igéknek a használata, de ugyanakkor kifejlődött egy átvitt jelentése: 'vkit felserkent, tevékenyé, cselekvővé tesz'; például: probudit' k aktivnoj dejatel'noszti 'aktiv tevékenységre serkent'.³⁴ Ellenben a probudit'szja - probuzsdat'szja ige esetében megmaradt az alapjelentés is /'felébred, abbahagyja az alvást'/, és a belőle kifejlődött átvitt jelentés is /vö.: probudit'szja k novej dejatel'noszti 'új tevékenységre ébred'; vagy PUSKINNál: Vo mne probudilasz' ohota k literature 'felébredt bennem az irodalom utáni vágy'/. A mai orosz nyelvben tehát /éppúgy, mint a XIX. sz. második felének irodalmi nyelvén/ a probudit' ige csupán ezt az elvont, frazeológiailag kötött jelentést fejezi ki: 'előidéz vmit, kiváltja vminek a megnyilvánulását' /p r o b u d i t' interesz, ohotu, zselanie, sztraszt' k csemu-nibud' 'érdeklődést, kedvet, vágyat, szenvedélyt ébreszt vmi iránt' stb./.

A nominatív alapjelentések kiveszésével vagy elhalványulásával kapcsolatban kialakuló frazeológiailag kötött jelentések létrejöttének hasonló, bár egyéni változatokat mutató folyamatait figyelhetjük meg az olyan egyházi szláv eredetű szavak jelentésfejlődésében, mint pl. petrjaszti - petrjaszat' 'megráz, megrendít'; vozmütit' - vozmucsat' 'felkavar, felháborít'; raszprosztranit' - raszprosztranjat' 'terjeszt, kibővit' stb.

A szó kötetlen jelentéseinek és frazeológiailag kötött jelentéseinek megkülönböztetése elősegíti, hogy még pontosabban és világosabban tudjuk bemutatni a szónak mind szemantikai határait, mind pedig jelentéstartalmát, egész jelentésrendszerét. A kötetlen és a frazeológiailag kötött jelentések szétválasztása különösen fontos a lexikográfia elmélete és gyakorlata számára. A szavak frazeológiailag kötött jelentéseinek elhatárolásában és meghatározásában kiváltképpen könnyen tévedhetünk, mivel itt a szóhasználat nem ad elég mély betekintést a szó jelentésük ellenőrzésére.³⁵

Ha a kötetlen és a frazeológiailag kötött jelentések összevissza vannak keverve, akkor elkerülhetetlen, hogy egy-egy szó jelentéseinek jellemzését ne cseréljük fel ama mondatok általános értelmének körülírásával, amelyekben

ez a szó előfordul. Például: D.N.USAKOV szótára az etdelat'szja 'megszabadul vkitől, meguszik vmit' köznyelvi szó feltételezett három jelentése közül az egyiket így jellemzi: 'vmi jelentéktelen dolgot él át egy nagy szerencsétlenség, kellemetlenség helyett' /Pri katasztrófe etdelat'szja iszpugem 'a katasztrófát meguszta egy ijedtséggel'; Otdelat'szja carapinej 'egy karcelással meguszta'; Deseve etdelat'szja 'elcsón meguszta'.³⁵ De az etdelat'szja igének egyáltalán nincs ilyen jelentése: 'átél, elvisel vmi jelentéktelen dolgot'; itt azt jelenti: 'megmenekül vmitől, vmire korlátozva'. Nem világos elöttünk, hogy ugyanennek a szónak egy másik, szintén önállóan tekintett jelentését miért így határozza meg a szótár: 'mivel nem kíván mindent teljesíteni, amit kell, vmire /kevés, lényegtelenre/ szorítkozik'; pl.: Otdelat'szja pusztüm obesecaniam 'beérte pusztá ígérettel'; Otdelat'szja piat'ju rubljami 'beérte öt rubellel'. Itt sem a szó jelentését, hanem a kiválogatott példamondatok általános értelmét határozza meg.

Az orosz nyelv értelmező szótáraiban, pl. D.N.USAKOV szótárában lépten-nyomon előfordul, hogy a szó jelentésének értelmezése helyett az egész mondat értelmét írják le. Például az obveszti 'körülvisz, körülvesz' ige egyik jelentését így határozzák meg: 'körülnéz, végigmér vmit', és ezt a példát idézik CSEHOVTól: Masen'ka obvela udivlennümi glazami szvoju kornatu 'Masenka csesédálkező tekintettel mérte végig szobáját'.³⁷ Ugyanez a szótár a pribrat' 'rendbehoz vmit' ige jelentését így jellemzi: 'eltakarít, félrerak'. Ezt a jellemzést teljesen a köv. példa sugalmazta: Pribrat' knigi k szteronke 'a könyveket félrerakja'.³⁸

D.N.USAKOV szótára a lopnut' 'szétpattan, elreped' igében öt jelentést különböztet meg: "1/ Megreped, s ezért használhatatlanná valik, széttörik, meghasad /üveges tárgyakról/. Lopnul sztakan 'a pehár meghasadt'. Lopnul puzür 'a hólyag beropedt'. Lopnul mjacs 'a labda megrepedt'. 2/ Miután megrepedt, szétszakad /kifeszített delegről/. Kanat lopnul 'a kötél elszakadt'. Sztruna lopnula 'a hur elszakadt'. Brjuki lopnuli po svu 'a nadrág elszakadt a varrás mentén'.³⁹ 3/ á t v. Miután összeomlott, miután teljes balsikert aratott, megszűnik létezni /k ő z n y ./.. Bank lopnul 'a bank csődbe jutott'. Vsze dele lopnule 'az egész ügy megbukott'. 4/ á t v. Kimerül, eltűnik /k ő z n y ./.. Terpenie lopnulo 'elfogyott a türelme'.⁴⁰ 5/ á t v. Nem bír ellenállni egy erős fizikai vagy lelki ingernek /k ő z n y. f a m./.. Mezsno lopnut' sze szmehu 'meg lehet pukkadni a nevetéstől'. Csut' ne lopnul sze zloszti, et zaviszti 'csaknem megpukkadt mérgében, az irigységtől'.⁴¹

Nyilvánvaló, hogy a terpenie lopnulo 'elfogyott a türelme', nadezsdü lopnuli 'szétfoszlottak a reményei' kifejezésekben a 'miután megrepedt, eltörik vagy szétszakad' alapjelentésű lopnut' igének csupán metaforikus használatából van szó. Mindenesetre a terpenie lopnulo 'elfogyott a türelme' nem azt jelenti, hogy a türelem eltűnt, sőt azt sem, hogy kimerült. Azonkívül: a lopnut' szót ebben a metaforikus értelemben nem is használjuk, csupán a terpenie 'türelem' és nadezsdü 'remények' szavakkal alkotott szerkezetekben. A 'nem bír ellenállni egy erős fizikai vagy lelki ingernek' jelentés pedig kötött jelentés, és csupán potenciálisan van meg néhány állandósult frazeológiai fordulatban: l o p n u t' sze szmehu, sze zloszti, et zlobü, et zaviszti 'majd megpukkad a nevetéstől, mérgében, naragjában, az irigységtől'.⁴¹

Azoknak a mondatoknak a száma, amelyek a szó egy-egy kötött jelentése köré csoportosulnak és sajátágosan zárt frazeológiai sort alkotnak, igen eltérő lehet, mégpedig a szóbanforgó jelentés szemantikai potenciáitól, anyagi-értemi plasztikusságától, elkülönülésének jellegetől függően. Azonkívül, a mondatok zsufeltságának, zártságának és tömörítettségének foka, a mondatot

alkotó szavak képes veltának jellege, és ennek következtében az, hogy e szavak milyen mértékben nem önállóak, szintén igen eltérő lehet. Például: a zamjat 'elken, eltussel' - zaminat 'ua.' ige /jelentése: 'vmit - vmi kellemetlen dolgot - megállít, elvág a további fejlődéstől, szándékosan gátolja előrehaladását' / a beszélt irodalmi nyelvben igen kevés összefüggésben fordul elő: z a m j a t 'dale, razgovor, kakuju-nibud' vühedku, neprijatnoe vpeccatlenie 'eltussel dolgot, beszélgetést, mely dühkitörést, kellemetlen benyomást'. GOGOL a "Mertvüe dusi" [Holt lelkek] c. regényében ezt mondja: Zamjat 'neumesztnijü perüv vesztorganija' 'eltusselja a lelkesedés nem helyénvaló kitörését'. DOSZTOJEVSZKIJ "Pedresztek" [A síheder] c. művében egy egyénileg alkotott frazeológiai kapcsolatot találunk zamjat 'szluh' 'eltusselja a hirt' /: Ja dazse i teper 'ne anaju, veren li étet szluh; pe krajnej mere, ego vszemi szilami posztaralisz' zamjat 'én még most sem tudom, igaz-e ez a hír; legalábbis minden erővel próbáltam eltusselni'. A tolsztoji zamjat 'kege-nibud' 'kirántja vmből [a csávából] kifejezés /a "Háberu és béké"-ben: Anatolja Kuragina...-tege etce kak-te zamjal 'Anatol Kuragint... azt valahogyan kirántotta az apja' / ellentmond a mai szóhasználatnak. Még szeresebbak a zatait 'eltitkel, elrejt' ige frazeológiai kapcsolatai zatait 'ebidu v duse' 'lelkébe rejti a sértést', glubeke zatait 'meszt' 'mélyen elrejti a bosszút', zatait 'zlebu' 'titkelja a haragot' /.

Végso feken a frazeológiai kapcsolatok közé azokat a fordulatoakat soroljuk, amelyek egységesen használt szavakat tartalmaznak. Például a könyvnyelvi preklennüj 'keres, élemedett' szó csupán a köv. kifejezésekben fordul elő: preklennüj vozraszt 'élemedett ker', preklennüe leta /geda / 'éltes, keres'. Magától értetodik, hogy egyéni stílusban a vozraszt 'ker' szónak bármely más színenimájával összekapcsolható. Pl. NYEKRASZO Vnái: Bezsmjatezsnej arkadszkej idilij Zakatjatszja preklennüe dni 'a békés arkádiai idill kései napjai mulnak'.

Az Usakov-Szótárban idézett preklennüj sztarik 'élemedett öregember' kifejezés⁴² nem látszik egészen helyesnek. A preklennüj szót a sztarüj 'öreg', sőt presztarelüj 'agg' szó színenimájaként fogjuk fel, de némileg elmósódottabb jelentéssel. Ezért a preklennüj szót már az Orosz Akadémia szótára is ismeri el ebben a szóhasználatban külön lexikológiai egységnek, hanem csak a köv. kifejezésekben: preklennüj vek, leta 'öragség, élemedett ker'.⁴³ Az egyházi szláv nyelv és az orosz nyelv szótára /1847/ azonban ebből a szóhasználatból külön jelentést von el: 'végéhez közeledő' /életkorról és évekről/.⁴⁴ Ugyanezen az uton halad D.N. USAKOV szótára is: "Preklennüj, -aja, -ee /k ö n y v n y e l v i/. Aki túl van az érett éveken, közeledik az aggkorhoz, a halálhoz /életkorról/."⁴⁵

Tehát: a szónak frazeológiai kötött jelentése és a szónak, mint egyéki frazeológiai fordulat elválhatatlan elemének megállapodott használata között néhány esetben ingadozik, nincs teljesen meghatározva a határ. És mégis a szó frazeológiai kötött, nem szabad jelentését meg kell különböztetnünk a szónak, attól a használatától, amellyel néhány - értelem szerint közelálló - frazeológiai egységben találkozunk. Például D.N. USAKOV szótára a kursz 'irány, tanfolyam' szónak a köv. kifejezésekben megfigyelhető használatából külön jelentést /7./ von el: büt 'v kursze /csege/' 'állandó kapcsolatot tart vmivel', derzsat /kege / 'v kursze /csege/' 'vkit állandóan értesít vmiről', vejti 'v kursz /csege/' 'vmi felé igazodik', veszti /kege / 'v kursz /csege/' 'vkit vmilyen irányba terel'. Ezekből a képes frazeológiai fordulatokból a kursz szónak ezt a vélt jelentését vonják el: 'tájékozottság, a legutolsó tények és eredmények ismerete vmely téren'.⁴⁶ De a kursz szónak természetesen nincs ilyen jelentése. Mindazok a fordulatok, amelyekben ezt a jelentést vélik felismerni, e szó alapjelentésére támaszkodva

keletkeztek /'felyás', 'a mozgás iránya'/.

A szó használata tehát más, mint a szó jelentése. A szóhasználat nem egyéb, mint vagy a szó egykori - külön jelentést nem alkotó - alkalmazásainak nyoma, vagy a szó valamelyik jelentésének újszerű használata egyéni, nem egészen megszokott frazeológiai környezetben, sajátos helyzetben, újszerű képes értelemben. Ha a szót átvitt értelemben vagy bonyolultabb szerkezetben használják, bármely alapjelentésének kifejlődhetnek új, sajátos értelemi árnyalatai. Ezek a jelentésbeli árnyalatok azonban nem alkotnak önálló jelentést: futólagesak, változékenyak, sőt, olykor nehéz őket megragadni is; az egész nyelvnek nem sajátjai, bár mindenki megérti őket. Például: az orosz nyelv akadémiai szótára feltünteti a lajat 'ugató' igéből képzett melléknévhasználatát a lajuscscij gelesz 'ugató /rekedt/ hang' /nem kutyáról szólva/ frazeológiai kapcsolatban.⁴⁷ Vö. SZALTIKOV-SČSEDRINNÉI /"Blagonamerennüe recsi" - Jósándéku beszédek/: Iz vnutrennesztej ege, szlevno iz pusztege presztransztva...vületal gromkij, szlevno lajuscscij gelesz 'Lenasójéből, mint egy üres térből...erős, szinte ugató hang röppent ki'; KUPRIN "Meljuzga" /Helmi/ c. elbeszélésében: On ugrjum, grub, u nego lajuscscij gelesz 'ő megörva, nyers, a hangja ugató /rekedt/'. Az akadémiai szótár is idéz egy részletet a "Szolnce Roszszii" /Öröször szág napja/ c. lapból /1913, 52. sz./: "Vres!" - lajuscscim geleszem opjat 'kriknul kto-te iz ekruzsajuscscih nasz Hanusz! - kiáltotta valaki ismét ugató /rekedt/ hangon a körülöttünk levők közül'.

A lajuscscij alak itt nem fejez ki új önálló jelentést. Új jelentésről márcsak azért sem beszélhetünk, mivel a lajuscscij gelesz szókapcsolat egyedülálló a maga nemében /vö. mégis a lajuscscij kasel 'ugató köhögés' kifejezéssel/. A lajuscscij alak más ilyen kapcsolatai csak egyéni szóhasználatban lehetségesek /pl.: lajuscscie zvuki 'ugató /rekedt/ hangok', lajuscscaja recs 'ugató beszéd' stb./. Azenkívül, a lajuscscij gelesz kifejezésben a lajuscscij alak csupán egy minőségi árnyalattal gyarapítja a lajat ige jelentését: 'mintha ugatna' /vö. SZALTIKOV-SČSEDRINNÉI: szlevno lajuscscij 'szinte ugató'/. vagyis 'az ugatashoz hasonló' /rövid, szaggatott, rekedt/. Ebben az esetben csupán szóhasználatról, nem pedig új jelentésről beszélhetünk. Ellenben az Usakov-Szótár a lajuscscij alakot önálló szónak veszi éppen e szóhasználat folytán, amelyet külön jelentésnek tart.⁴⁸

A szó jelentéseinek története elválthatatlanul összefügg a frazeológiai kapcsolatok történetével. A frazeológiai kapcsolatokban öltének testet azok az általános törvényszerűségek, amelyek a jelentések viszonyát irányítják a szóbanforgó jelentés-rendszerben. Az új, egyéni szóhasználat kezdetben egyes frazeológiai kapcsolatokban ismerhető fel. Ezek alapján kristályosodhat ki később az általános, frazeológiailag kötött, nem szabad jelentés.

Ugyanakkor egy szó jelentésének kihalása kerántsem mindig jár azzal, hogy használatának összes ide tartozó összefüggése eltűnik. Igen gyakran két-három frazeológiai kapcsolathoz is megőrződnek a régi jelentésnek vagy az archaikus formának a töredékei. Például: licsina 'álarc' szó ebben a jelentésében és átvitt jelentésében /'szinlelt, mesterségesen létrehozott látszat, csalóka, ill. csalárd külsőség' / fokozatosan kivész az orosz nyelvből. De ez az átvitt jelentés még ott pislákol két-három kifejezésben és frazeológiai fordulatban: éto - edna licšina 'ez csak látszat', pod licšinoju csege-nibud 'vminek az álarc alatt' / Prjamoj büil vek pokornoszti i sztraha, Vsze pod licšinoju uszerdija k carju 'igazán az alázat és a félelem évszázada volt, mindenki a cárért való buzgóság álarcában járt' /GRIBOJEDOV/ 7, nadet 'licsinu kege-nibud' ili csege-nibud' 'felölti vkinék vagy vminek az álarcát'

/ 'vminek teteti magát' /.

A frazeológiai kapcsolatok felbomlása szintén azzal szorult járnai, hogy új kifejezések és új értelmi árnyalatok fejlődnek ki. Például: a napit'szja 'teleissza magát' igét /éppugy, mint érzelemkifejező szinonimáit: nalizat'szja 'berug' stb./ a familiárisabb társalgás nyelvében a de csertikev 'az ördögig' /a magyarban pl. 'a sárga földig'. - A ferd. /vö.: de zelenoge zmija 'a zöld sárkányig' /ami azt jelenti: 'a delirium tremensig'. - A ferd. / kifejezéssel kapcsoljuk össze, s itt a jelentése: 'a részegség szélső fokáig, a hallucinálásig'. Nevezetesen A. J. A. GOLOVIN festőművész így használta ezt a fordulatot, midőn Levi tánról beszélt: De kakih "csertikev" virtuoznosztii desel en v szveih poszlednih vescsan! ... Ego ekelicu presztani, monasztiri na zakate, tregatel'nie po nasztreeniju, napiszanu sz udivitel'num maszter-sztvom⁴⁹ 'a virtuozitásnak milyen "ördögeig" /milyen "ördögi" virtuozitásig/ jutott el utolsó műveiben! ... Alkonyati tájai, kikötői, zárdái megejtő hangulatúak, csodálatos művészettel vannak megfestve'.

A lexikológiát tehát nemcsak a szinonim szavaknak, hanem a frazeológiai kötött jelentéseknek és a szóhasználatnak a tanulmányozása is szorosán egybefüzi a stiliztikával.

6

A kötetlen jelentések és a frazeológiai kötött, nem szabad jelentések közötti minőségi különbségeken kívül az orosz nyelv szókincs-rendszerében igen plasztikusan rajzolódnak elénk azoknak a jelentéseknek a különleges sajátosságai is, amelyeknek létrejöttét mondattani okok magyarázzák. Abban, hogy a szavak szótári jelentései és ezek szintaktikai sajátosságai között ilyen vagy amilyen jellegű a kölcsönös megkötöttség, a két legfőbb mondatnak a minőségi különbségei nyilvánulnak meg.

b a mondattani kategóriának a szó szerkezetnek és

Az a sajátos jelentéstípus, amelynek jellegét mondattani helyzete szabja meg, olyan szavak esetében áll elő, amelyek szigorúan meghatározott funkcióban szilárdulnak meg a mondaton belül. A mondatbeli funkciója által korlátozott jelentést minden más jelentéstípustól minőségileg különböztetve teszi az, hogy a szónak mint mondatrésznek a mondattani sajátosságai itt mintegy benne rejlenek szemantikai jellegében. Például vö. a meledec 'legény, derék fickó' szóval a társalgási nyelvben, midőn állitmányi funkcióban dicsért, helyeslés kifejezésére használjuk: Ona u nasz meledec 'ó a mi derék emberünk' /no, aki megállja a helyét/; Meledec, cste herese szdal ékzamenü 'derék fickó, mert jól tette le a vizsgákat'. Vö.: Ne zsilec ena na belom szvete 'meg vannak számlálva napjai' /tkp. 'ó nem lakója a széles világnak'. - A ferd. /; vö. még: Ne zsit'e, a maszlenica 'nem élet ez, hanem böjt /a farsang vége/'.

A petuh 'kakas' szónak két jelentését különböztetjük meg: 1/ 'a tyukok himje', 2/ 'kötekedő' /emberre vonatkoztatva/.⁵⁰ Jellemző azonban, hogy e szó második jelentésével egyetlen olyan frazeológiai fordulat sem kapcsolatos, amelyet a petuh szó alapján alkottak volna: pusztit' petuha 'rikácsol' /tkp. 'kakast enged ki' /énekéről/; pusztit' krasznoge petuha 'szabadjára engedi a vörös kakast' /tkp. 'felgyújt'; a rablószárgenban használják/; az petuhami vsztavat 'a kakasekkel /korán/ kel', de petuhev ne szpat,

szaszidet'szja 'a kakasokig /hajnalig/ nem alszik, elüldögél'.

A petuh 'kakas' szó átvitt jelentését tehát nem tekinthetjük frazeológiailag kötött jelentésnek. Helyesebb lenne, ha ezt a jelentést - a közvetlen, kötetlen nominatív jelentéstől való megkülönböztetés végett - predikatív jellegű karakterizáló jelentésnek vennék^x. Egy főnév predikatív jellegű karakterizáló jelentése vkinnek vagy vminek a megnevezésére, megjelölésére csak egyéni hivatkozás esetében használható /rendszerint az étet 'ez' névmás segítségével/. Például: ha egy izgága emberről azt mondtuk: Vet tak petuh! 'ni, milyen kakas!', vagy valami ehhez hasenlőt, akkor már folytathatjuk ilyen szellemenben: Drugego takego petuha ne najti! 'nem találni még egy ilyen kakast!'; vagy: Étet petuh vszegda vszem iszpartit nasztroenie! 'ez a kakas mindig mindenkinnek elrontja a kedvét!' De a petuh szót névként, megjelölésként rendszerint csak családnév vagy gunynév formájában használjuk /emlékeztethetünk a gogeli Peter Petrovics Petuh-ra/. A főnévnek predikatív jellegű karakterizáló jelentése realizálódhat: állítmányban vagy állítmányi szerkezetben, megszólításban, elszigetelt jelzőben és értelmezőben.

Lényegében ugyanennek a két jelentéstípusnak a viszonyát figyelhetjük meg a teterja 'fajdkakas' szóban is, csupán azzal a különbséggel, hogy itt a tréfas társalgási nyelvben ez a predikatív jellegű karakterizáló jelentés állandósult frazeológiai kapcsolatok kialakulását eredményezte /gluhaja teterja 'süketfajd', szennaja teterja 'hétalvó' /tkp. 'aluszékony fajdkakas'/, lenivaja teterja 'lustaság' /tkp. 'lusta fajdkakas'//. Ide sorolhatjuk - közvetlen, valamint átvitt, mondatbeli funkciójuk által korlátozott jelentéseikkel - az olyan szavakat is, mint: gusz 'liba' /vö.: gusz 'lapcsatűj' 'ravasz kópé', /tkp. 'lina'/, vet tak gusz! 'lám, milyen ostoba' /tkp. 'liba'/; eszel 'szamár'; ers 'süger' /átv. 'kötekedő ember'/ /vö. ersit'szja 'makacsodik'/; lisza 'róka' /átv. 'nagy kópé'/; bajbak 'mormota' /átv. 'álomszusék'/; verena 'varju' /vö.: prevereniť 'elszalaszt vmit' /stb.

A szónak szintaktikailag korlátozott jelentése jelentéstani szempontból gyakran valamilyen társadalmi jelenség, jelleg, bizonyos egyéni sajátosság képes, tipizáló általánosításának eredménye, és ezek értékelésének, jellemzésének népies kifejezése. Ezért ezt a jelentést állítmányként, megszólítás-ként, értelmezőként vagy elszigetelt jelzőként, sőt kezdetben a beszéd folyamán keletkező átvitt, gyakran metaforikus megjelölésként használjuk, mégpedig olyan esetekben, amikor egyes személyeket, tárgyakat és jelenségeket valamilyen kategóriába kell sorolnunk a jellemzésükre szolgáló kollektív tudatosított eszközök rendszerén belül. A jelentéstípus sajátosságos szemantikai tulajdonságai különösen élesen mutatkoznak meg az átmeneti állapotban, fejlődőben lévő, de még nem állandósult jelentések esetében. Ezzel kapcsolatosan jellemző a perekati-pole 'ördögszékér' szónak kialakulóban lévő predikatív jellegű karakterizáló jelentése.⁵¹

Vannak szavak, amelyeknek csak mondattani funkciójú jelentésük van. Például: az orosz nyelv akadémiai szótára /szerk. A.A.SAHMATOV akadémikus/ a zagljaden'e 'gyönyörűség, gyönyörű látvány' szót mindenekelőtt úgy határozza meg, mint a zagljadet'szja 'gyönyörködik' igével kifejezett cselekvést, de egyetlen olyan példát nem idéz, amely ezt a jelentést szemléltetné⁵²

Ebben a jelentésében a zagljaden'e szót a mai orosz nyelvben csak a za

x Predikativno harakterizujuscsee znacsenie.

zagljaden'e kifejezésben használjuk. Pl. KOKOREVNél /"Ocserki i rászszkazi" - Nevállak és elbeszélések/: Sztel pocstennih let, ne vszegda vügljadit na zagljaden'e i ekele nego szkam'ja 'nagyon régi asztal, de mindig gyönyörű látványt nyújt, és körülötte lócák /vannak/'; LESZKOV "Nerazmennüj rubl'" /A felvált-hatatlan rubel/ c. elbeszélésében: Ja pridu k etou Vasziliju i prineszu, na zagljaden'e, prekrasznie pekupki 'visszatérek Vaszilij apóhoz és szép, gyönyörű látványt nyújtó helmikat hozok'.

A XIX. századtól kezdve a zagljaden'e szó minden olyasmit jelöl, amiben gyönyörködni lehet, ami szép; ebben a jelentésében csak állítmányi funkcióban használatos; fonévi sajátosságai elmosódnak, esetalakjai már nincsenek. PUSKIN egyik prózai töredékében /"V edne iz pervenacsal'nüh csiszel aprelja" - Aprilis egyik első napján/ ezt olvassuk: Cste za kareta - igruska, zagljaden'e 'mocsida kecsi - játékszer, gyönyörűség'; A.MAJKOV "Dva mira" /Két világ/ c. költeményében: I celüj-lesz krugom kelenn, vsze belüj mramer, zagljaden'e! 'köröskörül egész eszleperdő, csupa fehér márvány, gyönyörűség!'; I.Sz.NYIKI-TYIN "Kulak" /Zsiresparaszt/ c. verses elbeszélésében: ...eszszalszja U bednjaka rüszak edij: Nu, kon'! Ej bogu, zagljaden'e! 'a szegényparasztinak egy leva maradt: nehát, az egy ló! Istenbizony gyönyörűség!'; GRIGOROVICS "Perezszelencü" /Bévendérlök/ c. regényében: Malen'kij csepesik na geleve ee bül preszte zagljaden'e 'a kis főkötő a fején egyszerűen gyönyörűség volt!'; GONCSAROVnál /"Obrüv" - Szakadék/: Von Balakin: ni edna umnaja devuska nejd-det za nego, a zagljaden'e 'ime, ez Balakin: egyetlen okos lány nem megy utána, de gyönyörűség /látni/'.

Bonyolultabb volt az egynázi szláv eredetű eb'jaden'e 'salánkság' jelentésfejlődése; ez a szó a XIX.sz. elejéig 'a nagybélűséget, az evésben való mértéktelenséget' jelölte, de azután a mindennapi társalgás nyelvében egy érzelmkifejező, felkiáltó jellegű, az indulatszóhoz közelálló kifejezésben, állítmányi funkcióban szilárdult meg. Az eb'jaden'e szó valamely szokatlan ízű de legnak hangulati, predikativ jellegű jellemzésére kezdett szolgálni /Pirezski - prjame eb'jaden'e 'a pástétótok - egyenesen pompásak!/'.

Ha az ukasz 'rendelet' szót a köznyelvben állítmányi funkcióban ne 'nem' tagadószóval összekapcsolva használjuk, egy sajátos jelentést kapunk, amelyet az értelmező szótárak így határoznak meg: 'nem lehet vki, vmi számára in-dok, utasítás' /Tü mne ne ukaz! 'te engem nem kötelezhetsz'/. Itt már világosan látható, hogy a ne ukaz predikativ jellegű kifejezés elszakadt az ukaz szótól, amelynek a jelentése: 'a legfelsőbb hatalmi szerv törvényerejű rendelete'; Vö. a népnyelvi ne szled kifejezéssel /ne szledujet 'nem kell' jelentésben/.

A mendattani funkciójuk által kerletozött jelentések főként a főneveknek, a melléknemeknek /különösen a rövid alaku melléknemeknek/, továbbá azoknak a határozószóknak sajátjai, amelyek ilyen körülmények között az állapot kategóriájába^x csapnak át. Kétségtelen azonban, hogy az ige jelentésrendszerében is kialakul a predikativ jellegű karakterizáló meghatározó jelentéseknek egy hasonló típusa.

Ezek a jelentések rendszerint az imperfektiv alakokban bukkannak fel, és a

x Szosztojanie 'állapot': az orosz nyelvtani terminológiában az olyan ragozhatatlan névszók és határozószók neve, amelyek állítmányi funkcióban használatosak, kifejezik az időt és kapcsolatba lépnek a büt' igével és más elvont segédigékkel. - A ford.

megfelelő igének nemcsak aspektusbeli, hanem módbeli lehetőségei korlátozásával is kapcsolatosak. Például: Okna v ũ h e d j a t v szad 'az ablakok a kertre néznek'; Nacsinanie melodih iszszelevatelej z a s z l u z s i - v l a e t vszjacseszkege pocsorenija 'a fiatal kutatók kezdeményezése minden dicséretet megérdemel'; Delo s z t ó i t v nimanija 'az ügy figyelmet érdemel'; Odin s z t ó i t szemerüh 'egy felér héttel'; stb.

7

Sokkal bonyolultabb, és a szó szótári jelentéseinek három típusa - a kötetlen, a frazeológiailag kötött és a mondattani funkciójuk által korlátozott /vagy abban megszilárdult/ jelentések - közötti egyszerű kölcsönös viszony keretein messze túlmegy a valamely szerkezetbe ágyazott^x vagy a szerkezettől függő^{xx} jelentések köre.

A szavaknak sok olyan szótári jelentése van, amely nem választható szét azoktól a szigorúan meghatározott formáktól, amelyekben a szavak más szavakkal kapcsolódnak. Emellett az összekapcsolás adott formái nemcsak attól függenek, hogy e szavak mely nyelvtani kategóriához tartoznak /pl. az igék a tárgyas igék kategóriájához/, hanem attól is, hogy e szavak milyen viszonyban állnak olyan jelentéskapcsolatokkal, amelyeknek szilárd szerkezet-jellegük van. Erről van szó: néhány szókapcsolat-típus szerkezetét az határozza meg, hogy nyelvtanilag domináló tagjuk az azonos szerkezeti típusú szavaknak melyik szemantikai osztályához vagy kategóriájához tartoznak. Például: néhány ige, amely belső állapot, érzelmi és akarati élmény kifejezésére szolgál /plakat'szja 'siránkozik', szetovat 'panaszkozik', zsalevat'szja 'panaszt emel' és néhány más/, jelentését rendszerint olyan szószervezettel fejezi ki, amelyet a na viszonzószóval és a megfelelő állapot vagy élmény tárgyát jelölő főnévnek tárgy esetben álló alakjával együtt alkot. Így pl. a plakat'szja 'siránkozik' ige közvetlen nominális jelentése /éppugy, mint szinonimáié, amelyekkel meg szoktuk határozni: zsalevat'szja, szetovat/ a szerkezettől függő jelentés. Egyszerűen plakat'szja 'siránkozni' nem lehet, csak plakat'szja n a cste-nibud, na szveju szud'bu, na szveju neszsaszt'ja 'v a l a m i n, a sorsán, beldegatalanságán siránkozni'. A szerkezettől függő jelentésnek azonban nem kell feltétlenül frazeológiailag kötött jelentésnek lennie. Elég hivatkoznunk néhány más, ugyanilyen szerkezetben szereplő ige: p e n j a t 'komu-csemu-libe' 'szemrehányást tesz vkinek, vminek' és na kege-cste 'vki vmi miatt'; p o l e z s i t 'szja - p o l a g a t'szja' na kege-cste-nibud 'számít vkire, vmire', stb. A szerkezettől függő jelentés különleges sajátosságai azekben a szavakban figyelhetők meg igen világosan, amelyekben a lexikológiai tartalom realizálódásának és felfoghatóságának puszta lehetősége is szintaktikai kapcsolataiknak szigorúan meghatározott formáitól függ. Például: razebnat'szja igeinek közvetlen jelentésén kívül /'berendezkedik, rendezi, delgait'/ egy szerkezettől függő jelentése is van: razebnat'szja v kem-csem /'eligazodik vkiben, vmiben'/ 'a tapasztalat, a

x Kesztruktivno organizovannee znacsenie.

xx Kesztruktivnoe obuszlevlennee znacsenie.

megfigyelés eredményeként vmit jól megért' /razobrat'szja v voprosze, v obsztojatel'sztvah dela, v szvoeobrazii es' ego-nibud' karaktera 'kiismeri magát a kérdésben, az ügy körülményeiben, vki jellemének sajátosságában'; stb./.

Ez a jelentés a megfelelő szerkezettől függetlenül nem használatos. A szó szótári jelentése szorosan, szervesen összefügg mondatjelentéstani realizálódásának adott eszközével [vonzatával.- Á ford.] Vö. még: szosztojat' v csem-nibud' 'vmiben áll, vmiről szó van', vüraszat'szja v csem-nibud' 'megnyilvánul vmiben', otozvat'szja 'felel' /abszolút értelemben/ és otozvat'szja na csto 'reagál vmire', továbbá potenciális jelentések: otozvat'szja o kom-csem 'nyilatkozik vkiről, vmiről' [sz oszobüm szocsuvsztviem otozvalszja o Szolomine 'különleges együttérzéssel nyilatkozott Szolominról' /TURGENYEV: "Nov" - Ostalaj./]; otozvat'szja na csem nibud' /'meglátszik, tükröződik vmin': Dolgaja nocsnaja rabota vredno otozvasz' na zdorov'e 'a hosszú éjtszakai munka károsan mutatkozott meg egészségen'/'.

Az, hogy szerintünk sok jelentés van, amely a szerkezettől függ, egyáltalán nem azokon a meg gondolásokon nyugszik, amelyek arra ösztönözték L.V. SC SERBA akadémikust, hogy minden tárgyias igét a nyelvtan "építő"-elemének, a cselekvés alanya és tárgya közötti viszony formájának tartson. Különbség van az olyan szavak szótári jelentései között, amelyek az orosz nyelv nyelvtanának törvényei értelmében tartalmukat aszerint konkretizálják, hogy milyen nyelvtani vagy szókészleti-nyelvtani kategóriába tartoznak /pl.: kupit' csto-nibud' 'vmit vásárolni', proizvodstvo csego-nibud' /'vminek a termelése/, és az olyan szavak szerkezetétől függő jelentései között, amelyekben a jelentések differenciáltsága teljes egészében attól függ, milyen formái vannak a más szavakkal való összekapcsolásuknak.

A szerkezettől függő jelentést az jellemzi, hogy tárgyi-értelmi szempontból nem ragadható meg maradéktalanul magában a szó alakjaiban: ez a jelentés teljesen csak a maga sajátos szintaktikai szerkezetében, vagyis egy más szavakkal együtt alkotott kapcsolatban realizálódik, amelyben a szavak számát és összetételét esetleg semmi sem korlátozza. A szerkezettől függő jelentésnek lényeges ismertetőjele az, hogy a szigorúan meghatározott mondatnyi szerkezeten belül esetleg korlátlanul kapcsolódhat más szavakkal. És ebben élesen különbözik a frazeológiaiilag kötött jelentéstől, amelynek az a jellemző vonása, hogy azok a szerkezetek, amelyeket más szavakkal alkothat, zártak, korlátozottak.

A szerkezettől függő jelentés jele lehet annak, hogy egy homonima elkülönül a vele azonos hangzású szó értelmi szerkezetétől. Például a polozsenie /o csem-nibud' / szó köv. jelentései: 1/ vmire vonatkozó tudományos állítás, tétel, tételbe foglalt gondolat /polozsenie o vnutrennih zakonah razvitija 'a fejlődés belső törvényeiről szóló tétel' / aligha foglalható egybe a polozsenie szó ilyen jelentéseivel: 'tartózkodási hely a térben', 'a test vagy a testrészek elhelyezkedése', 'állapot' 'körülmények', 'a társadalmi élet berendezkedése', 'a társadalmi életben betöltött szerep', 'az állami, a társadalmi élet rendje', stb. Ugyanugy aligha préselhetjük be egyetlen szó jelentésrendszerébe mindazokat a jelentéseket, amelyek pl. az obernut'szja 'megfordul' igének tulajdonítunk /obernut'szja licom k oknu 'arccal az ablak felé fordul', - és a mesékben: obernut'szja kem-csem vagy y kogo, vo csto 'vkivé, vmivé változni', pl. obernut'szja volkom 'farkassá változik'; besz obernuvsijszja v psza 'a kutyává változott ördög', stb.; vö. oboroten 'farkasbőrbe bujt ember'/'.

A szavak szerkezeti függőségének különféle válfajai tehát mutathatják, hogy hol a határ egy és ugyanazon szó különféle jelentései között, egyszersmind pedig

a homónia ismertetőjeléül szolgálhatnak. A szerkezettől való függés a szavaknak nemcsak kötetlen nominatív jelentéseire, hanem frazeológiailag kötött és mondattani szerepük által korlátozott jelentéseire is jellemző szokott lenni.

Például: a voprosz 'kérdés' szó esetében világosan látszik, hogy a szó különféle jelentései kapcsolatban állnak a szókapcsolás különféle szerkezeti, mondattani sajátágaival és formáival. Közvetlen nominatív jelentését /'szóbeli felszólítás, amely választ, magyarázatot követel'/ vagy olyan szerkezettel fejezzük ki, amely a voprosz szóból, az o viszonyszóból és egy főnévnek viszonyszós esetben álló alakjából áll, vagy pedig efféle szerkezettől függetlenül, abszolút szóhasználattal fejezzük ki. Például: poluesit' otvetü na vsze voproszú 'választ kap minden kérdésre'; zadat' neszkol' ko voproszov 'feltesz néhány kérdést'. Alapjában véve ugyanezek a szerkezetek a 'probléma', 'feladat', 'a kutatás tárgya' általánosított, elvont nominatív jelentésekhez is hozzákapcsolódnak, de a többesszámú alak /voproszú/ birtokos esetben is alkothat szerkezetet. Példák erre a jelentésre: nacional' nŭf voprosz 'nemzeti kérdés', voprosz o zakonah razvitija obszesesztva 'a társadalom fejlődéstörvényeinek kérdése'; voproszú grammaticszeszkogo sztvoja 'a nyelvtani rendszer problémái'; voproszú szovremennoj arhitekturu 'a modern építészet problémái'; stb. A mindennapi nyelvben ez a jelentés tágabb, meghatározatlanabb és általános jellegűt ölt, és színeméjává válik olyan szavaknak, mint veses 'dolog', delo 'ügy', tema 'téma', obsztójatel'sztvo 'körülmény'. Például: eto szovszem druzoj voprosz 'ez egészen más dolog'; mŭ esze vernemszja k etomu voproszu 'még visszatérünk erre a dologra'; stb. Kétségtelen, hogy az ilyen típusú kifejezések, mint: voprosz ne v etom 'nem ez a kérdés'; voprosz v tom, csto 'az a kérdés, vajjon'; vesz' voprosz - v büsztroo iszpolnenija 'az egész dolog a gyors kivitelezésen mulik', - állandosult frazeológiai fordulatok. Itt az értelmező szótárak rendszerint 'lényeg, vminek a főrésze, veleje' stb. frazeológiailag kötött jelentés emelik ki.

Predaktív jelentésben /és ennek következtében indikatív, konkrétan rámutató használatban is/ a voprosz 'kérdés' szó egyesesszámú alakja olyan szerkezetben, amelyben egy elvont főnév birtokos esetben áll, azt jelenti: 'vmire vonatkozó, vmitől függő dolog, körülmény' /voprosz cseszti 'becsület dolga', voprosz vremenü 'idő kérdése', voprosz szizni i szmertü 'élet-halál kérdés', voprosz deneg 'pénzkérdés', voprosz terpenija 'türelem dolga' stb./^{54.}

A frazeológiailag kötött jelentések és a szigorú pontossággal differenciált szerkezetek kölcsönhatására példaként megemlíthetjük az igrat 'játszik' szót: egyfelől igrat' vo csto 'vmit játszik' /i g r a t' v kartü 'kártyázik', v loto 'lottón játszik', v priatki 'bujócskát játszik', v futbol 'futballozik', v sahmatü 'sakkozik' stb./ és átvitt értelemben i g r a t' v csuvsztvo 'játszik az érzelmekkel' stb.; és másfelől igrat' na csem 'vmin játszan' /i g r a t' na szkripke 'hegedül', na gitare 'gitározik', na rojale 'zongorázik'; vö. még: i g r a t' na bil'jarde 'billiárdozik', na nervah 'vkinek próbára teszi az idegeit'; vö.: i g r a t' csem vagy kem 'játszik, enyeleg vmivel vagy vkivel' /szisz'ju 'az életével játszik', ljudmi 'enyeleg az emberekkel', i g r a t' kogo-csto, v csem 'vmit, vmiben játszik [szerepet]' stb.

Azzal, hogy a szójelentés függ a szókapcsolásnak szigorúan meghatározott és amellet korlátozott szintaktikai formától, a szótári jelentésnek sajátos strukturális árnyalatai is együttjárnak. Amikor a kötetlen nominatív jelentés függ a szerkezettől, akkor ez rendszerint korlátozottabb, szűkebb [vö. például: gotovaja r a b o t a 'kész mű' és r a b o t a, gotovaja k pezsati 'nyomdakész mű'; i n t e r e s z ű duhovnŭe 'szel emi érdeklődés', klasz-szovŭe 'osztályérdekek'; i n t e r e s z /obszesestvennŭj 'társadalmi ér-

dek' / i n t e r e s z k k o m u - c s e m u 'érdeklődés vki, vmi iránt'; h l e p e -
v s t 'sűrűg-fereg' és h l e p e t a t 'e kem, e csem' 'törődik vkivel, fárad-
dezik vmiben'; p r e d m e t 'tárgy' és p r e d m e t c s e g e 'vminak a tár-
gya, témája' /guny, ironia, szeretet stb. tárgya/.

A frazeológiailag kötött jelentést valamely szerkezettől való függősége még szorosabban bezárja egy kisszámú frazeológiai kapcsolat keretei közé, és azt eredményezi, hogy szemantikai magja szétforgácselődik, feleldődik a megfelelő frazeológiai egységek általános, eszthatatlan jelentésében. Például: l a s z k a t 'szobja nadozdej' 'abban a reményben ringatja magát' /tkp. 'remény-
nyel becézi magát'/; b r e s z i t 'szja v glasa' 'feltűnik' /tkp. 'a szembe ugrik'/
/vö. b r e s z i t 'szja v lice v golevu' 'arcába, fejébe szökik /a vér/, stb./.

Az önálló jelentéssel bíró szófajok rendszerében tehát a szerkezettől való függés vagy kötöttség csupán sajátos árnyalatokkal gyarapítja a szójelentések fő típusait, megkönnyíti a szó jelentéseinek és árnyalatainak differenciálását, valamint a homonimák elhatárolását.

A szerkezettől függő jelentésnek egy külön típusa áll elő akkor, amikor az önálló jelentéssel bíró szó segédszóvá válik /például: a viszonyzó funkcióját betöltő e t n e s z i t e l ' n e ' /v mire/ venatkeztáva, nézve' a homonim e t n e s z i t e l ' n e 'viszonylagosan' határozószó és módalis szó mellett; a kötőszó funkcióját betöltő t e c s n e 'mintha' a homonim t e c s n e 'pontosan, ugyanugy' határozószóhoz, módalis szóhoz és nyomasító szócskához képest, stb./'. De itt a szavaknak már más szerkezeti típusai és más jelentéstípusai tárulnak eléink; ezekről célszerűbb akkor beszélnünk, amikor a szótári és a nyelvtani jelentések kölcsönhatásának kérdését, a szótári jelentéseknek nyelvtani jelentésekbe való átcsapása feltételeit és módjait tanulmányozzuk.

+

A szótári jelentések fő típusainak vagy gálfajainak elhatárolása előmozdítja azt, hogy világosságot teremtsünk a szavak szemantikai jelentésterén, és megkönnyíti számunkra a nyelv szókincs-rendszerében levő homonimák és szinonimák helyes meghatározását. A szójelentések egyes válfajai más-más módon tükrözik és rögzítik meg a nyelvben a nép megismerő tevékenységének eredményeit. A. A. POTYEBNYA helyesen utalt arra, hogy a szavaknak azok a szótári jelentései, amelyek a nyelvtani jelentésekkel szervesen összefüggenek, a nyelv szerkezeti elemei, és hogy ebben az értelemben formálisak - azekhez a fogalmakhoz képest, amelyek az ő segítségükkel és az ő alapjukon jönnek létre és szilárdulnak meg.

Válhat valamely fogalom a szó kötetlen, nominatív jelentésévé, de a szó egészének szemantikája - a szót a maga egészében, a nyelv rendszerében tekintve - még ebben az esetben sem merül ki abban, nem korlátozódik arra, hogy ezt a fogalmat kifejezi. Ami a szavak szótári jelentéseinek többi válfaját illeti, ezek a jelentések annyira összeolvadnak egy-egy konkrét nyelv sajátos mivel-távjá, hogy a bennük foglalt általános emberi, fogalmi, logikai tartalmat minden oldaláról elberitják a szóbanforgó nép nemzeti alkotásainak sajátos formái és értelmi árnyalatai.

J e g y z e t e k:

1. L.V.SCSERBA, Opüt obcsoj teorii lokszikografii /Kísérlet a lexkográfia általános elméletének kidolgozására/. Megjelent: "Izv. AN SzSzsZR. Otd. lit. i jsz.", 1940/3, 117.1.
2. /I.M.MURAV'JEV-APOSTOL/, Pisz'ma is Moszkvü v Nizsnij Novgorodü /Levelek Moszkvából Nyizsnyij Novgorodba/, [1813-1814], 10.levél. Megjelent: "Szün otocsesztva" /A haza fia/, SzPb. [Szentpétervár], 1814/VII.sz., 19-30.1.
3. L.V.CSEREPNYIN prof. "A XVII.század-beli órosz boszorkányság történetéből" c. cikkében /megj.: "Étnográfija", M.-L., 1929/2, 96.1./ idéz bírósági nyomozási adatokat, amelyek bizonyítják, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak a ráolvasással megigézett só hatásának. A XVII. században "Troska Malakurov boszorkány ráolvasott sóra, és elhintette azt az utcákon és utkereszteződéseknél, hogy aki átmegy rajta, azt is rontás érje." Troska Jakovlov nevü luhovoi paraszt felesége "ráolvasással megrontott sőt szórt a kapuba, ajtófélfától ajtófélfáig", hogy "megbénítsa az intéző szívét", aki "vasban" tartotta férjét.
4. A szót először a "Szlovar" ruszszkogo jazüka, szoszt. Vtorüm otdeleniem Imp. akad. nauk" [Az Orosz Nyelv Szótára. Szerk. a Birod. Tud. Akad. Második Osztálya] jegyezte fel /4.kötet, Szentpétervár 1913, 1923.1./Vö.: "Tolkovüj szlovar' ruszszkogo jazüka" /Az Orosz Nyelv Értelmező Szótára/, szerk. D.N.USAKOV. 1. kötet, Moszkva 1935. 1456.1.
5. Mindenütt, ahol a népi fogalmakat komoly tudományossággal vagy gyakorlati hozzáértéssel dolgozzák át, előbukkan egy tisztázatlan határterület, és az élesebb határok megvonása problematikussá válik. A növények és állatok közötti különbségek felületi irtmertető jegyei, amelyek mindenkinek azonnal szembe tűnnek és amelyek évezredek át elegendőnek látszottak, teljes mértékben hasznavehetetlenek a magasabbfoku tudományos megismerés számára. Vö.: K.O. ERDMANN, Die Bedeutung des Wortes, Leipzig 1925, 76.1.
6. Perepiszka Ja.K.Grota sz. P.A.Pletnevüm [Ja.K.Grot levelezése P.A.Pletnyelvel], 2. kötet, Szentpétervár 1896, 574-575.1.
7. Dnevnik Alekszandra Vaszil'evicsä Nikitenko [Alekszander Vasziljevicsä Nyikitynko naplója]. Megjelent: "Ruszszkaja sztarina" [Orosz régiség], Szentpétervár 1891, április, 144.1.
8. Az értelem szempontjából szinonim vagy hasonló szavak közötti expresszív-stilisztikai és részben társadalmi-beszédbeni kapcsolatok illusztrálására megemlíthetjük azt az ismert anekdotát, amely F.N.Plevako-ról, a hírneves ügyvédéről maradt fenn: A régi anekdóta arról szól, hogy egyszer egy jónevü kereskedő jelent meg a moszkvai "aranyszájunál" valami igen kellemetlen ügygel. Plevako, miután "szemrevételezte" az ügyet s megismerkedett vele, mialatt a kereskedő félholtan ült, végül megszólalt: "Nos hát, türhető ügy, segíthetünk rajta!" - "Legy már, Fedor Nyikiforovics, jöttévő atyám! Ne hagyj el!" - "Jótevősködni neked nem fogok, hanem adj előleget!" A kereskedő kimeresztette a szemét: "Fedor Nyikiforovics, mi az az előleg?" - "óh, te csodabogár! Nem ismered a foglalót?" - "Hát persze, hogy ismerem!" - "No lám, az előleg kétszerte nagyobb annál!" [A.R.KUREL

/Home novus/, Literaturnie vospominanija, 1882-1896 /Irodalmi visszaemlékezések, 1882-1896/. Megjelent: "Petrograd", 1923 /a címlapon: 1924/, 101.1.7

9. L.V.SCSERBA, i.m. 103.1.
10. "Telkovuj szlovar' ruszszkego jazüka" [Az Orosz Nyelv Értelmező Szótára7, szerk. D.N.USAKOV, 1.kötet, 27.1. Vö.: "Szlovar' szovremennogo literaturnego jazüka" [A mai orosz irodalmi nyelv szótára7 1.kötet, Moszkva-Leningrad, "Izd.-vo AN SzSzSZR" kiadása, 1950, 95.1.
11. "Telkovuj szlovar' ruszszkego jazüka" [Az Orosz Nyelv Értelmező Szótára7, szerk. D.N.USAKOV, 1.kötet, 75.1.
12. Ua. 87.1.
13. Ua. 106.1.
14. "Szlovar' szovr. ruszszk. lit. jaz." [A mai orosz irod. nyelv szótára7, 1.kötet, 360.1.
15. "Telkovuj szlovar' ruszszk. jaz." [Az Orosz Nyelv Értelmező Szótára7, szerk. D.N.USAKOV, 1.kötet, 110.1. Vö.: "Szlovar' ruszszkego jazüka, szeszt. Vterüm otdeleniem Imp. akad. nauk" [Az Orosz Nyelv Szótára. Szerk. a Birod.Tud. Akad. Második Osztálya7, J.A.K.GROT, 1. kötet, Szentpétervár 1895, 142.1.: "Bezzubij... 'tehetetlen' /bezzubaja zloszt 'tehetetlen düh'".
16. "Szlovar' ruszszkego jazüka" [Az Orosz Nyelv Szótára7, szerk. Sz.I.OZSEGOV, Moszkva 1952, 32.1.
17. Vö.: "Szlovar' cerkoveszlavjanszkego i ruszszkego jazüka": [Az egyházi szláv nyelv és az orosz nyelv szótára7, szerk. a Birod.Tud. Akad. Második Osztálya, 2. kiadás, 4. kötet, Szentpétervár 1868, 619.1.; "Telkovuj szlovar' ruszszkego jazüka" [Az Orosz Nyelv Értelmező Szótára7, szerk. D.N.USAKOV, 4. kötet, Moszkva 1940, 784.1.
18. M.I.MIHESZÓN, Ruszszkaja müszl' u recs' [Az orosz gondolkodás és beszéd7, 2. kötet, 385.1.
19. Vö. Je.M.MELCER, Ob esznevnom szlovarnom fende i szlovarnom szesztave jazüka [A nyelv alapszókincséről és szótári szókészletéről7. Megjelent: "Inesztr. jaz. v skole", Moszkva 1951/6, 30.1.
20. Fel'toni szerekövükh gödev. Zsurnal'naja i gazetnaja proza I.A. Gencsarova, F.M.Desztoevszkego, I.Sz. Turgeneva [A negyvenes évek tárcái. I.A. Gencsarov, F.M.Desztojevskij, I.Sz.Turgenyev folyóiratokban és hírlapokban megjelent prózája7. Moszkva-Leningrad "Academia", kiadása, 1930, 78-79.1.
21. Vö.: "Szinajszkaja pszaltür'" [A sinai zsoltároskönyv7. Sajtó alá rendezte SZEVERJANOV. Szómutató. - Pétervár 1922, 339.1.; I.I.SZREZNYEVSZKIJ, Materialü dlja szlovarja drevneruszszkego jazüka [Adalékok az óorosz nyelv szótárához7, 2. kötet, Szentpétervár 1902, 1437.1.; "Szlovar' Akademii Reszsijszkeoj, po azbucsnemu porjadku raszpolozsennüj" [Az Orosz Akadémia Szótára, ábécé rendbe szedve7, Szentpétervár 1822, 5.rész, 371.1.; "Szlo-

- var' cerkevneszlavjanszkego i ruszszkego jazüka" /Az egyházi szláv nyelv és az orosz nyelv szótára/, szerk. a Birod. Tud. Akad. Második Osztálya, 2. kiadás, 3. kötet, Szentpétervár 1867, 1015.1.
22. Például a helmegeri tájszólásban raszhljabat'szja: 1/ 'tönkre megy, elveszti szilárdóságát', 2/ 'megbeégeszik, aggkori gyengeség fogja el' /Az GRANDILEVSKIJ, Basina Mihaila Vaszil'evicsa Lomeneszova /M.V.Lomeneszov családja/, Szentpétervár 1907 /megj.: "Sz. ORJASz. Imp.akad. nauk", 83. kötet, 5.sz./, 260.1.7. Vö. hljabat' 'megmutatkozik gyengesége, tönkre megy, eltörik' /ua. 293.1./, Érdekes, hogy az északi orosz nyelvjárásokban ismeretes a hljab' szó is 'állati' száj, terek' jelentésben. Je. F.BUDGYE prof. hajlott rá, hogy a hljab' szó használatát északi provincializmusnak tekintse M.V.Lomeneszov ódái stílusában. Je. F.BUDGYE, Neszkel'ke zametek iz iszterii ruszszkego jazüka /Néhány feljegyzés az orosz nyelv történetéből/, ZsMNP, Szentpétervár 1898, március, 157-158. és 172.1.
23. "Den' pecsati". Klics /A sajtó napja. Kiáltás/. Cikkgyűjtemény a háború áldozatainak megsegítésére. Szerk. J.A.BUNYIN, V.V.VERESZAJEV, N.D. TYEIESOV . 2. kiadás, Moszkva 1915, 218.1.
24. I.T.KOKOREV, Ocserki oroszokazü /Novellák és elbeszélések/, 3. rész, Moszkva 1858, 325-326.1.
25. Lásd: A.MAZON, L'ébération d'un roman du Tourgeniev. Megjelent: "Revue des études slaves", 5. kötet, 1-2.füzet, Párizs 1925, 91.1.
26. Vö.: A.N.OSZTROVSKIJ-nak "Velki i evci" /Rarkasok és bárányok/ c. darabjában /1. felvonás, 8. jelenet/ Murzaveckaja szavaival: Szmetret' za Apollonem Vikterovicsem, cstebü ni sagu iz domu! Veli ljudjam szidet' v perednej bezvühedne 'utána kell nézni Apollon Vikteroviccsnak, hogy egy tapodtat se /távozzék/ hazulról. Parancsold meg az embereknek, hogy állandóan az eloszobában álljenek'.
27. Ezt a jelentést alátámasztotta a francia gros 'nagy, terhes' használata is /vö.: événements gros de conséquences 'súlyos következményekkel járó események'; le présent est gros de l'avenir 'a jelen a jövőtől terhes'/.
28. "Ruszszkaja sztarina" /Orosz régiség/, 22.kötet, Szentpétervár 1878, 356.1.
29. "Golosz" /Hang/ c. hirlap, Szentpétervár 1867, 207.sz.
30. Vö. a D.N.USAKOV szerkesztette szótárban: "Vpalüj, -aja, -oe. Befelé nyuló, beeső. Vpalüe scseki 'beesett arc'. Vpalüe glaza 'beesett szem'." /1.kötet, 384.1.7. Sz.I.OZSEGOV egyikötetes szótárában: "V p a l ü j, -aja, -oe. Ureget /vpadinu/ alkotó, befelé nyuló, homeru. Vpalaja grud' 'beesett mell'." /84.1./
31. Lásd: "Szlevar' Akademi Roszszkijškörpj, pe azbucsnemu perjadku raszpelozsennüj" /Az Orosz Akadémia Szótára, ábécé rendbe szedve/, 4. rész, Szentpétervár 1822, 1200.1.; "Szlevar' cerkevneszlavjanszkego i ruszszkego jazüka" /Az egyházi szláv nyelv és az orosz nyelv szótára/, szerk. a Birod.Tud. Akadémia Második Osztálya, 3. kötet, Szentpétervár 1847, 224.1.

32. Lásd: "Szlovar' Akademii Reszsijszkoj, po azbucsnomu perjadku raspelezsennuj" [Az Orosz Akadémia Szótára, ábécé rendbe szedve] 7, 5. rész, 492.1.
33. "Szlovar' cerkovnoszlavjanszkoje ruszszkoje jazüka" [Az egyházi szláv nyelv és az orosz nyelv szótára] 7, szerk. a Birod. Tud. Akad. Második Osztálya, 3. kötet, 516.1.
34. Lásd: "Telkovüj szlovar' ruszszkoje jazüka" [Az Orosz Nyelv Értelmező Szótára] 7, szerk. D.N.USAKOV, 3. kötet, Moszkva 1939, 895.1.
35. Vö.: J.VENNYES, Le langage. Orosz fordításban: Jazük [A nyelv] 7, Moszkva 1937, "Szecékgiz" kiadása, 106.1.
36. "Telkovüj szlovar' ruszszkoje jazüka" [Az Orosz Nyelv Értelmező Szótára] 7, szerk. D.N.USAKOV, 2. kötet, Moszkva 1938, 917.1. Vö.: "Szlovar' ruszszkoje jazüka" [Az Orosz Nyelv Szótára] 7, szerk. Sz.I.OZSEGOV, 421.1.
37. Lásd: D.N.USAKOV szótárát, 2. kötet, 614.1.; vö. Sz.G.OZSEGOV szótárával, 376.1.
38. D.N.USAKOV szótára, 3. kötet, 765.1.; Sz.I.OZSEGOV szótárával, 535.1.
39. Sz.I.OZSEGOV szótára mindkét jelentést egy kalap alá veszi. Ezek a jelentések üreges és kifeszített tárgyakkal asszociálódnak. E tárgyakhoz sorolja azt az embert is, aki csut' ne lopnul et szmeha 'majdnem megpukkadt a nevetéstől' /290.1./.
40. Sz.I.OZSEGOV szótára, miért, miért nem, ezt a jelentést is egy kalap alá veszi az előbbitel. A lopnuvsee terpenie 'az elfogyott türelem' egy serba kerül a lopnuvsee dele-val /'meghiusult ügy'./.
41. D.N.USAKOV szótára, 2. kötet, 90.1.
42. Lásd: D.N.USAKOV szótárát, 3. kötet, 737.1.
43. Lásd: "Szlovar' Reszsijszkoj Akademii" [Az Orosz Akadémia Szótára] 7, 5. rész, 1822, 213.1.
44. "Szlovar' cerkovnoszlavjanszkoje i ruszszkoje jazüka" [Az egyházi szláv nyelv és az orosz nyelv szótára] 7, 3. kötet, 441.1.
45. Lásd: D.N.USAKOV szótárát, 3. kötet, 737.1.
46. Ua. 1. kötet, 1555.1.
47. "Szlovar' ruszszkoje jazüka" [Az Orosz Nyelv Szótára] 7, szerk. a Birod. Tud. Akad. Második Osztálya, 5. kötet, 1.füzet, Pétervár 1915, 284.1.
48. Lásd: D.N.USAKOV szótárát, 2. kötet, 30.1.
49. A.J.GOLOVIN, Vsztrecki i vpecatlaneija. Voszpominanija hudezsnika [Találkozások és benyomások. Egy festőművész visszaemlékezései] Leningrad-Moszkva. Megjelent: "Iszkussztvo" [Művészet] 1940, 14.1.
50. D.N.USAKOV szótára 3. kötet, 246.1. Hogy a petuh szónak megvan ez az átvitt jelentése, azt a familiáris beszédben használt, belőle eredő

petusit'szja ige is bizonyítja /'izgágán, fennhűjázva, duhajul viselkedik'/.

51. A szépirodalomban visszatükröződik ennek a jelentésnek a fejlődése; itt még szorosabban összefügg a perekati-pole közvetlen nominális jelentésével. Lásd A.P.CSEHOVnak "Perekati-pole" /'Ördögszekér' c. elbeszélését. Lásd még N.POPOPOVA, jelenkori szverdlevi írónőnek "Zreloszt" /'Érettség' c. novelláját is.
52. Lásd: "Szlovar' ruszszkogo jazüka" /'Az Orosz Nyelv Szótára', szerk. a Bired. Tud. Akad. Második Osztálya, 2. kötet, Szentpétervár 1907, 916-917.l.
53. Lásd azonban D.N.USAKOV szótárát, 2. kötet, 631.l., továbbá Sz.I. OZSEGOV szótárát, 378-379.l.
54. Lásd D.N.USAKOV szótárát, 1.kötet, 362-363.l.; ugyanez Sz.I.OZSEGOV szótárában a 80.lapon.